

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πολλές φορές, οί έρευνές μου για τήν πνευματική Θεσσαλονίκη τών δύο τελευταίων αιώνων μέ όδήγησαν στό νά ανατρέξω σέ παλαιότερες έποχές, ώστε νά μπορέσω νά καταλάβω μερικές διαχρονικές ιδιαίτερότητες αύτής τής πόλης, όπως λ.χ. τόν μόνιμα ανάμικτο πληθυσμό της ή τό φαινόμενο τής διαρκούς άνεξιθρησκείας της. Ανατρέχοντας σέ όλο και παλαιότερες περιόδους, δέν είναι παράξενο πού έφτασα κάποτε και στή Θέρμη. Τό παράξενο είναι ότι όλη αύτή ή έρασιτεχνική άνίχνευση —μιά και δέν είμαι ούτε ιστορικός ούτε αρχαιολόγος— κατέληξε στό νά τοληήσω νά κάνω μία όμιλία για τήν άρχαία Θέρμη, τόν Νοέμβριο του 1990, στό Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας του ΤΕΙ Θεσσαλονίκης. Τό κείμενο πού δημοσιεύεται έδω άποτελεί άνάπτυξή της και γράφτηκε μέ υπόδειξη του Τμήματος Βιβλιοθηκονομίας.

Τό πρόβλημα τής άρχαίας Θέρμης (πρόβλημα τοποθεσίας αλλά και όνομασίας) έξακολουθεϊ νά παραμένει άλυτο, παρά τίς ευάριθμες άνασκαφές και τή μεταπολεμική αύξηση τής σχετικής βιβλιογραφίας. Τόσο οί άρχαίες πηγές όσο και τά αρχαιολογικά εύρήματα συσκοτίζουν άντί νά ξεκαθαρίζουν τό ζήτημα. Σήμερα τέσσερις περιοχές διεκδικούν τήν ταύτιση μέ τήν άρχαία Θέρμη: τό δυτικό τμήμα τής παλιάς Θεσσαλονίκης, τό Καραμπουρνάκι, ή "Ανω Τούμπα και τό Σέδες. Άλλά και ή όνομασία προβληματίζει, ιδίως από τότε πού προτάθηκε ή άποψη για τή διονυσιακή λατρεία.

Προσωπικά συντάσσομαι μέ τή γνώμη του Edson και του Μπακαλάκη —πάντως όχι χωρίς δισταγμούς— ότι ή άρχαία Θέρμη βρίσκεται κάτω από τή σημερινή Θεσσαλονίκη και ότι ή πόλη, πού είναι μία και ή αύτή, παρά τά τρία διαδοχικά όνόματά της (Τίνδη, Θέρμη, Θεσσαλονίκη), άριθμεί βίο τριών χιλιάδων χρόνων, αν όχι και μεγαλύτερο. Έτσι, για μία

Χρυσανόπουλο

καλύτερη διερεύνηση του θέματος συγκέντρωσα όσα στοιχεία μπόρεσα να βρω (ιστορικά, αρχαιολογικά, γλωσσολογικά και γεωμορφολογικά) και προσπάθησα να θέσω ξανά επί τάπητος τό ζήτημα. Εάν ή κάποια άγνοιά μου και τά πιθανά σφάλματά μου γίνουιν αιτία για μιά καλοπροαίρετη συζήτηση, ή έργασία μου θά έχει έπιτύχει τόν ένα της στόχο. Ο άλλος στόχος είναι ή έκλατκευση του θέματος, πού τή θεωρώ άπαραίτητη από τότε πού διαπίστωσα — μέ άφορμή τόν έορτασμό των 2300 χρόνων τής Θεσσαλονίκης— πόσο λίγοι είναι αυτοί πού γνωρίζουιν τήν προϊστορία τής πόλης μας.

Στήν προσπάθειά μου αυτή, πολύ μέ συμπαραστάθηκε ό καθηγητής Γεώργιος Μπακαλάκης, τόσο μέ ύποδείξεις και γόνιμες συζητήσεις όσο και θέτοντας στή διάθεσή μου όλα τά ανέκδοτα σχέδια πού είχε έτοιμα για μιά έργασία σχετικά μέ τόν ναό του Διονύσου τής Θέρμης. Η έργασία αυτή δυστυχώς δέν θά πραγματοποιηθεί: ό θάνατος τόν άρραξε λίγο μετά τήν τελευταία συνεργασία μας. Γι' αυτό και τό βιβλίο αυτό τό άφιερώνω στή μνήμη του, άφου ό Μπακαλάκης επί έξήντα όλόκληρα χρόνια είναι ό μόνος πού έρεύνησε τήν αρχαική περίοδο τής Θέρμης και άγωνίστηκε να άποδείξει τήν ταύτισή της μέ τήν Θεσσαλονίκη.

Τελειώνοντας, θά ήθελα να εύχαριστήσω τόν καθηγητή μου Απόστ. Ε. Βακαλόπουλο, πού είχε τήν καλοσύνη να διαβάσει τό χειρόγραφο μου, τούς φίλους Στέφη Κόρτη-Κόντη, Παναγιώτη Πίστα και Θανάση Άλτιντζή πού μου ύπέδειξαν όρισμένα βιβλία, τή διεύθυνση του ΤΕΙ Θεσσαλονίκης πού ανέλαβε τήν έκδοση και τόν φίλο Βασίλη Δημητράκο πού τήν έπιμελήθηκε.

I Η ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΡΜΗ

Εισαγωγή

Όπως είναι γνωστό από τήν ιστορία, πριν από τήν κάθοδο των Έλλήνων, όλη ή περιοχή από τόν Όλυμπο μέχρι τόν Δούναβη κατοικούνταν από διάφορα θρακοφρυγικά φύλα. Οι Θράκες είχαν δικό τους πολιτισμό, ύψηλου επιπέδου για τήν εποχή εκείνη, και από αυτούς οι Έλληνες πήραν πολλά στοιχεία, μέ τά όποια μόδλιασαν τή θρησκεία και τήν τέχνη τους¹.

Η περιοχή γύρω από τόν μυχώ του Θερμαϊκού κόλπου, μέχρι τίς λίμνες του Λαγκαδά, ονομάζονταν κατά τούς αρχαίους χρόνους Μυγδονία και οι Θράκες πού τήν κατοικούσαν τότε λέγονταν Μύγδονες². Αυτοί πρέπει να είναι οι πρώτοι ιδρυτές και κάτοικοι όλων των οικισμών στις τοϋμπες, μέσα και γύρω από τή σημερινή Θεσσαλονίκη. Οι τοϋμπες αυτές κατοικούνταν ήδη πριν από τό 3000 π.Χ. και συνέχισαν να κατοικούνται μέχρι τούς έλλημιστικούς χρόνους: έχουν βρεθεί σε όλες τους θεμέλια σπιτιών, τάφοι και πολλά άγγεία³. Οι τοϋμπες αυτές είναι 15: ή Άνω Τοϋμπα, τό Καραμπουρνάκι, τό Λεμπέτ, ή Σταυρούπολη (ό αρχαιότερος οικισμός: από τό 3500 π.Χ.), τά Διαβατά, ή Σίνδος, τό Ρεντζίκι, ή Πυλαία, τό Σέδες, οι Μαντζάρηδες, τά Βασιλικά, τό αεροδρόμιο τής

1. Βλ. Έγκυκλοπαιδικό Λεξικό Έλευθεροδάκη, στο λήμμα «Θράκες», τόμ. βος, σ. 575.

2. Βλ. Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα, Έπίτομος Έστορία τής Μακεδονίας, Άθ., 1879, σ. 6-7.

3. Συνοπτική έκθεση του θέματος από τήν Ι. Βοκοτοπούλου βλ. στον τόμο «Θεσσαλονίκη: από τά προϊστορικά μέχρι τά χριστιανικά χρόνια», Άθ., 1986, σ. 11-20.

Μίκρας, τό Νέο Ρύσιο, ό Τρίλοφος και ή Αΐνεια (στό Μεγάλο Καραμπουρού)⁴.

Έκείνο πού ξέρουμε γιά τούς οικισμούς αυτούς είναι ότι, ήδη από έναρξίς, αναπτύσσουν μιά άμηση επικοινωνία πρώτα μέ τόν μυκηναϊκό πολιτισμό, έπειτα μέ τόν ιωνικό και στή συνέχεια μέ τόν άττικό. Έκείνο ώστόσο πού δέν ξέρουμε ακόμη είναι ή σχέση τών οικισμών αυτών μεταξύ τους: Τί άκριβώς είναι οι οικισμοί αυτοί; Είναι σάν τά σημερινά χωριά πού περιβάλλουν μιά πόλη ή μήπως παίζουν ρόλο συνοικιών μιάς και τής αυτής άραιοκατοικημένης πόλης;

Ίδρυση τής Θέρμης

Φαίνεται ότι γύρω στά 1000 π.Χ. ή λίγο παλαιότερα, κατά τήν περίοδο του τρωικού πολέμου⁵, ιδρύθηκε στή δυτική μεριά του Θερμαϊκού κόλπου μιά πόλη, πού οι πρώτοι κάτοικοί της, οι Μύγδονες, τήν όνόμασαν στή γλώσσα τους *Τίνδη*, πού στά θρακικά σημαίνει «θέρμη»⁶, και τήν έκαναν κέντρο διονυσιακής λατρείας (ώς γνωστό, σέ όλους τούς Θράκες, ή επίσημη θρησκεία ήταν ή λατρεία του Διονύσου).

Δέν ξέρουμε πότε ή Τίνδη ή Θέρμη κυριεύθηκε από τούς Μακεδόνες. Τό πιθανότερο είναι ότι αυτό έγινε τόν 6ο π.Χ. αί., επί 'Αμύντα του Α' (540-498 π.Χ.)⁷ και όχι⁸, όπως

4. Ο.π., σ. 14 (σχεδιάγραμμα).

5. Μ. Γ. Δημίτσα, Περύ τής σχέσεως τής Θεσσαλονίκης και Θέρμης, περ. «Αριστοτέλης», άρ. 8, 15.4.1889, σ. 115, στήλη β'.

6. Γιά τήν όνομασία Τίνδη βλ. Γεωργίου Μπακαλάκη, 'Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στή Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 32, και του ίδιου, 'Η Βασίλισσα Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 60, όπου παραπομπή στον Γ. Οικονόμου (ΑΕ, 1924, σ. 27 κ.έξ.), ό όποιος άνακοίνωσε επιγραφή μέ τό όνομα Τινδαίος.

7. Βλ. Δημητρίου Κανατσούλη, 'Η Μακεδονία, Θεσ., 1976, σ. 39.

8. Άβελ, 1860, σ. 290. Δημίτσα, 'Επίτομος, σ. 10.

πιστεύονταν παλαιότερα, επί Περδίκκα του Α' (700-652 π.Χ.). "Άλλωστε, εάν δεχτούμε ότι όλόκληρο τό δεύτερο μισό του 6ου αί. ή Θέρμη έκοβε δικά της νομίσματα⁹, ως αυτόνομη πόλη, τότε πρέπει να παραδεχτούμε τήν πρώτη άποψη, ότι δηλ. περί τό 500 π.Χ. εντάσσεται στο μακεδονικό βασίλειο και έτσι χάνει τό δικαίωμα να κόβει νομίσματα.

Δέν ξέρουμε επίσης πότε ή Τίνδη μετονομάστηκε (δηλ. μεταφράστηκε) σέ *Θέρμη*¹⁰. Φαίνεται πως αυτό πρέπει να έγινε πολύ πριν να κατακτηθεί από τούς Μακεδόνες, οι όποιοι, μάλιστα, στή διάλεκτό τους τήν έλεγαν *Θέρμα* (και από δω ό κόλπος όνομάστηκε *Θερμαϊκός*¹¹). "Ίσως τόν 7ο αί. π.Χ., γιατί έναν αιώνα άργότερα, ό Έκαταίος ό Μιλήσιος άναφέρει και τήν πόλη και τόν κόλπο μέ τά νέα τους όνόματα.

Τέλος, δέ γνωρίζουμε από πότε άρχισε ό έξελληνισμός τής Θέρμης και ή δημιουργία ανάμικτου πληθυσμού. Είναι πολύ πιθανό ότι κι αυτό άρχισε να γίνεται πριν από τή μακεδονική κατάκτηση, αφού ή Θέρμη, ως πόλη-λιμάνι, είχε σχέση μέ τούς 'Αθηναίους, τούς 'Ιωνες και τίς έλληνικές άποικίες τής Χαλκιδικής. Τόν 6ο αιώνα ό Έκαταίος μιλάει ήδη γιά τόν ανάμικτο πληθυσμό της¹².

9. Βλ. Βασίλη Πούλιου, Τά νομίσματα τής Μακεδονίας από τόν 6ο αί. π.Χ. έως τό 148 π.Χ., στον τόμο α' Αρχαία Μακεδονία», Αθ., 1988, σ. 55, στήλη α'.

10. Βλ. Μπακαλάκη, 'Ιερό Διονύσου, 1983, σ. 32.

11. 'Οφείλω τήν πληροφορία στον καθηγητή μου κ. Άγαπητό Γ. Τσοπανάκη.

12. Έκαταίος ό Μιλήσιος (άπόσπ. 116 στο Λεξικό Στεφάνου του Βυζαντίου): «'Εν δ' αὐτῷ [τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ] Θέρμη πόλις 'Ελλήνων Θρηίκων, ἐν δὲ Χαλάστρη πόλις Θρηίκων». (Σωστά ό Μ. Α. Τιβέριος, 'Από τά άπομεινάρια, 1990, σ. 79, σημ. 52, διαβάζει «'Ελλήνων και Θρηίκων»). 'Από τό άπόσπασμα αυτό μπορούμε να εικάσουμε ότι και οι άλλες πόλεις τής Μυγδονίας (Σίνδος, Στρέψα, Στάγειρος, Απολλωνία, Λητή) θά είχαν ανάμικτο πληθυσμό.

Ούτε μπορούμε να ξέρουμε αν η Θέρμη ήταν οχυρωμένη πριν από τη μακεδονική κατάκτηση. Πάντως, επί Περδίκου του Β' (448-413 π.Χ.) όλες οι πόλεις του μακεδονικού κράτους ήταν ήδη περιτειχισμένες και επί 'Αρχελάου (413-399 π.Χ.) η περιτείχιση συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε, έγιναν μάλιστα και δρόμοι που συνέδεαν τις πόλεις μεταξύ τους. Κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου η Θέρμη ήταν οχυρωμένη (Θουκ. Ι, 61,2)¹³.

Γενικά, οι Μακεδόνες, που ακολουθοῦσαν τους ὑπόλοιπους "Ἕλληνες στή δημιουργία πόλεων, φαίνεται πώς τή μικρή θρακική Θέρμη τή μετέβαλαν σιγά σιγά σέ μιά ισχυρή πόλη-λιμάνι, ἐνῶ ἡ γειτνίαση μέ τίς ἑλληνικές πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς δυνάμωσε τήν ἀστική ὀργάνωση καί τήν πολιτική ὀντότητά της¹⁴.

Ἱστορικές πληροφορίες γιά τή Θέρμη

Μεταξύ 500 καί 330 π.Χ., δηλαδή ἀπό τό χτίσιμο τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου μέχρι τά χρόνια τοῦ Φιλίππου, ἡ Θέρμη ἀναφέρεται μόνο ἀπό πέντε συγγραφεῖς.

Πρῶτος τήν ἀναφέρει ὁ Ἰωνας ἱστοριογράφος καί γεωγράφος Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος (545-475 π.Χ.), ὁ ὁποῖος λέει ὅτι στό Θερμαϊκό κόλπο ὑπάρχουν δύο πόλεις: ἡ Θέρμη μέ "Ἕλληνες καί Θράκες κατοίκους, καί ἡ Χαλάστρα μόνο μέ Θράκες¹⁵.

Στούς κλασικούς χρόνους, ὁ Ἡρόδοτος (484-410 π.Χ.) μᾶς διασώζει πολλά στοιχεῖα καί πολλές λεπτομέρειες γιά τό ρόλο πού ἐπαιξε ἡ Θέρμη, σάν πόλη καί σάν λιμάνι, κατά τοῦς

13. Κανατσούλη, ὁ.π., σ. 64-65.

14. Ὁ.π., σ. 40.

15. Βλ. παραπάνω, σημ. 12.

περσικούς πολέμους¹⁶, ὅταν ἡ Μακεδονία ἀναγκάστηκε νά μηδῆσει. Τό 480 π.Χ., στήν τρίτη καί τελευταία ἐκστρατεία τῶν Περσῶν κατά τῶν Ἑλλήνων, ὁ Ξέρξης ἐπέλεξε τή Θέρμη σάν τόπο συγένητρωσης ὄλων τῶν χερσαίων καί ναυτικῶν τοῦ δυνάμεων (πού ξεπερνοῦσαν τό ἕνα ἑκατομμῦριο ἀνθρώπων), πρῖν ἀπό τήν τελική του ἐξόρμηση ἐναντίον τῆς Ἀθήνας. Οἱ περσικές δυνάμεις στρατοπέδευαν ἀπό τή Θέρμη μέχρι τόν Ἀλιάκμονα, καί τότε ξεράθηκε ὁ Γαλλικός ποταμός ('Εχέδωρος) μήν ἀντέχοντας νά ποτίζει τόσο πλῆθος. Ὁ ἴδιος ὁ Ξέρξης ἔμεινε στή Θέρμη κάμποσο διάστημα θαυμάζοντας καθημερινά τό μεγαλόπρεπο καί γοητευτικό θέαμα τοῦ Ὀλυμποῦ καί τοῦ Κίσσαβου. Ἡ ἀναχώρηση τοῦ περσικοῦ ναυτικοῦ ἀπό τή Θέρμη κράτησε ἔντεκα μέρες¹⁷.

16. Ἐπί Μεγαβάζου (574 π.Χ.), ἐπί Μαρδονίου (492) καί ἐπί Ξέρξη (480). Βλ. Δήμιτσα, Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Θέρμης, 1889, σ. 115-116.

17. Παραθέτω ἐδῶ τά χωρία τοῦ Ἡροδότου ἀπό τό κεφάλαιο Ζ' τῶν «Ἱστοριῶν» του, ὅπου περιγράφεται ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη.

121: «Ξέρξης δὲ ἐκ τῆς Ἀκάνθου ἐντειλάμενος τοῖσι στρατηγοῖσι τὸν ναυτικὸν στρατὸν ὑπομένειν ἐν Θέρμῃ, ἀπῆκε ἀπ' ἐωυτοῦ τὰς νέας παρεῦσθαι, Θέρμη δὲ ἐν τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ οἰκημένη, ἀπ' ἧς καί ὁ κόλπος οὗτος τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει...».

123: «Παραλαμβάνων στρατιὴν καὶ ἐκ τῶν προσεχέων τῇ Παλλήνῃ πόλει, ὀμουρουσεῶν δὲ τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ... Τοῖσι οὐνόματα ἔστι τάδε, Αἰπαξος, Κώμβρεια, Λίσαι, Γίγωνος, Κάμψα, Σμίλα, Αἴνεια. Ἀπὸ δὲ Αἰνείης, εἰς ἣν ἐτελεύτων καταλέγων τὰς πόλεις, ἀπὸ ταύτης ἤδη εἰς αὐτὸν τε τὸν Θερμαῖον κόλπον ἐγένετο τῷ ναυτικῷ στρατῷ ὁ πλῆθος καὶ γῆν τὴν Μυγδονίην, πλέων δὲ ἀπείκετο ἐς τε τὴν προειρημένην Θέρμην καὶ Σίνδον τε πόλιν καὶ Χαλέστραν ἐπὶ τὸν Ἀξιόν».

124: «Ὁ μὲν δὴ ναυτικὸς στρατὸς αὐτοῦ παρ' Ἀξιὸν ποταμὸν καὶ πόλιν Θέρμην... περιμένων βασιλεῖα ἐστρατοπεδεύσατο... Ξέρξης δὲ καὶ ὁ πεζὸς στρατὸς ἐπορεύετο βουλόμενος ἐς τὴν Θέρμην ἀπικέσθαι. Ἐπορεύετο δὲ διὰ τῆς Παιονικῆς καὶ Κρηστανικῆς ἐπὶ ποταμὸν Ἐχέδωρον».

127: «Ὡς δὲ ἐς τὴν Θέρμην ἀπικετο ὁ Ξέρξης ἴδρυσεν αὐτοῦ τὴν στρατιὴν. Ἐπέσχε δὲ ὁ στρατὸς αὐτοῦ στρατοπεδευόμενος τὴν παρὰ

Ἀπό τόν Θουκυδίδη (470-394 π.Χ.) γνωρίζουμε μερικά πράγματα καί γιά τό ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Θέρμη κατά τήν περίοδο τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου¹⁸. Ὄταν τό θέατρο τοῦ πολέμου ἄρχισε μέ τά Ποτιδαϊκά, ἡ Θέρμη καταλήφθηκε ἀπό τόν Ἀθηναῖο στρατηγό Ἀρχέστρατο, ὁ ὁποῖος ἐπικεφαλῆς χιλίων ὀπλιτῶν τήν ἀπέσπασε ἀπό τόν βασιλιά τῆς Μακεδονίας Περδίκκα τόν Β'. Ἔτσι ἡ πόλη ἔζησε κάτω ἀπό περίπου τριετή ἀθηναϊκή κατοχή (431-429 π.Χ.), γιά νά ἀποδοθεῖ τελικά ἀπό τούς Ἀθηναίους στούς Μακεδόνες, μέ ἀντάλλαγμα τῆ συνάφη συμμαχίας μεταξύ τους, τήν ἔνταξη δηλαδή τῶν Μακεδόνων στήν Ἀθηναϊκή συμμαχία. Σημαντικό ρόλο στίς διαπραγματεύσεις Ἀθηναίων καί Μακεδόνων ἔπαιξε ὁ Ἀβδηρίτης πολιτικός Νυμφόδαρος. Τό γεγονός αὐτό δείχνει τή μεγάλη σημασία πού εἶχε ἡ πόλη καί γιά τίς δύο πλευρές.

Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα, ὁ Ἀθηναῖος ρήτορας καί ἀντίπα-

θάλασαν χώραν τοσύνδε, ἀρξάμενος ἀπό Θέρμης πόλιος... τῶν δέ... ποταμῶν ἐκ Κρηστανίης ῥέων Ἐχέδαρος μόνος οὐκ ἀντέχρησε τῆ στρατιῇ πινόμενος, ἀλλ' ἀπέλιπε».

128: «Ξέρξης δέ ὄρεων ἐκ τῆς Θέρμης οὔρεα τὰ θεσσαλικά τόν τε Οὐλυμπόν καί τήν Ὀσσαν... ὁ δέ ναυτικός Ξέρξης στρατός ὀρμηόμενος ἐκ Θέρμης πόλιος παρέβαλε».

183: «Ἐνταῦθα οἱ βάρβαροι... ὀρμηθέντες αὐτοί ἐκ Θέρμης ἐπέπλεον πάσαι τῆσι νησί ἔνδεκα ἡμέρας μετὰ τήν βασιλείω ἐξέλασιν ἐκ Θέρμης».

Ἡ ὠραία περιγραφή τῆς παραμονῆς τοῦ Ξέρξη στή Θέρμη καί τῆς συγκέντρωσης ὄλων τῶν περσικῶν δυνάμεων στό Θερμαϊκό βλ. στό βιβλίο τοῦ P. Ritschl, *La ville connoitée Salonique*, Paris, 1914, σ. 1-3.

18. Παραθέτω τά σχετικά χωρία ἀπό τήν «Ἐγγραφή» τοῦ Θουκυδίδη: I, 61 ἀποστολή ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ στή Μακεδονία: «Οἱ ἀφικόμενοι ἐς Μακεδονίαν πρῶτον καταλαμβάνουσι τοὺς προτέρους χιλιούς Θέρμην ἄρτι ἡρκότας καί Πύδναν πολιορκούντας». II, 29· ὁ Ἀβδηρίτης Νυμφόδαρος: «Ἐυενεβίβασε δέ καί τόν Περδίκκαν τοῖς Ἀθηναίοις καί Θέρμην αὐτῶ ἐπεισεν ἀποδοῦναι».

λος τοῦ Δημοσθένη *Αισχίνης* (389-314 π.Χ.)¹⁹, στό λόγο του «Περί παραπροσβείας» ἀναφέρει τοὺς πολέμους τῶν διαδόχων τοῦ βασιλιά τῆς Μακεδονίας Περδίκκα τοῦ Γ'. Τό 360 π.Χ., σέ μιά ἀπό τίς φάσεις τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, τῆ Θέρμη τήν κατέλαβε ὁ σφετεριστής τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου Πausανίας καί τήν κράτησε ἑπτὰ χρόνια, ὁπότε τό 353 ἀναγκάστηκε ἀπό τόν Ἀθηναῖο στρατηγό Ἴφικράτη νά τήν ἀποδώσει στόν νόμιμο κληρονόμο, τόν Φίλιππο τόν Β' (τόν πατέρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου).

Τέλος, περί τό 360 ἢ τό 330 π.Χ. φαίνεται ὅτι ἐκπονήθηκε ἓνα ἐγχειρίδιο γεωγραφίας, ἐπάνω στό μέτρα τοῦ «Περίπλου» τοῦ Σκύλακος τοῦ Καριανδέως, πού εἶχε ζήσει τόν 6ο π.Χ. αἰ. Γ'· αὐτό τό λόγο τό ἐγχειρίδιο αὐτό λέγεται ψευδο-«Περίπλους». Ἐδῶ ὑπάρχει μιά ἀπλή γεωγραφική μνεία, ὅτι ἡ Θέρμη εἶναι πόλη πού βρίσκεται μετὰ τοὺς ποταμούς Ἀξιό καί Ἐχέδαρος²⁰.

Μετὰ τήν ἵδρυση τῆς Θεσσαλονίκης, πολλοί συγγραφεῖς ἀναφέρουν τῆ Θέρμη, ἄλλοτε γιά νά ὀνομάσουν τῆ Θεσσαλονίκη ἐπί τό ἀρχαιότερον, ἄλλοτε γιά νά ἀναφερθοῦν στήν προϊστορία τῆς πόλης τοῦ Κασσάνδρου καί ἄλλοτε γιά νά διαφοροποιήσουν τίς δύο πόλεις. Αὐτό ἰσχύει ὄχι μόνο γιά τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς ἀλλά καί γιά τοὺς Ρωμαίους, καθῶς καί τοὺς Βυζαντινοὺς.

19. *Αισχίνου*, Περὶ παραπροσβείας, 27: «Πausανίου δέ... ἐιληφότος Ἀνθεμουῦντα καί Θέρμαν καί Στρέφαν καί ἄλλ' ἄττα χωρία... ἐχειροτόνησαν Ἀθηναῖοι στρατηγόν ἐπ' Ἀμφίπολιν Ἴφικράτην...». 29: «... Ἴφικράτης ἐξήλασε Πausανίαν ἐκ Μακεδονίας καί τήν δυναστείαν... ἔσωσε».

20. *Σκύλακος τοῦ Καριανδέως*, Περὶ πλους, στό GGM, 66: «Ἀξιὸς ποταμός, Ἐχέδαρος ποταμός, Θέρμη πόλις, Αἰνεῖα Ἑλληνίς». (Ἡ Αἰνεῖα χαρακτηρίζεται Ἑλληνίς γιατί χτίστηκε ἀπό τόν Πεισίστρατο).

Ἡ ὀνομασία τῆς Θέρμης ἀπασχόλησε τοὺς συγγραφεῖς ἤδη ἀπό τήν ἀρχαιότητα.

Πρῶτος ὁ λόγιος καί ἐκπαιδευτικός *Μαργαρίτης Δήμιτσας*, ἀπό τήν Ἀχρίδα, πού ὑπῆρξε διευθυντής τοῦ Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης ἀπό τό 1868 καί ἕνας ἀπό τοὺς λίγους συγγραφεῖς πού καταπιάστηκαν ἐπίμονα μέ τή Θέρμη, ἐπανελάβε τήν ἤδη ἀρχαία ἀποψη ὅτι ἡ Θέρμη πῆρε τό ὄνομά της ἀπό τίς θερμές πηγές της²¹. Καί ἐπειδή, στίς μέρες του, θερμές πηγές ὑπῆρχαν στό Σέδες (μαζί καί μέ κάποιες ἀρχαιότητες), ταύτισε τήν ἀρχαία Θέρμη μέ τήν περιοχὴ αὐτή. Ἐκτοτε ἡ δοξασία αὐτὴ διαδόθηκε τόσο πολύ, ὥστε καί σήμερα ἀκόμη οἱ πιά πολλοί συνδέουν τή Θέρμη μέ τίς θερμές πηγές.

Ἀντίθετα ὁ *Γεώργιος Μπακαλάκης*, καθηγητῆς τῆς ἀρχαιολογίας στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, διατύπωσε μιὰ ἄλλη, ἐντελῶς ριζοσπαστικὴ θεωρία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «ἡ Θέρμη δέν πῆρε τό ὄνομά της ἀπό θερμές πηγές... ἀλλά ἀπό τή *θέρμη* μιᾶς λατρείας ἐνθουσιαστικῆς»²². Ἡ ἀποψη αὐτὴ στηρίζεται κυρίως στήν ὑπαρξὴ τοῦ τεράστιου ναοῦ τοῦ Διονύσου πού χρονολογεῖται ἀπό τό 500 π.Χ. καί πού βρέθηκε στήν πλατεία Ἀντιγονιδῶν (τό πιθανό κέντρο τῆς ἀρχαίας Θέρμης). Ἐκεῖ γίνονταν μυστηριακές τελετές (κάτι σάν τὰ Ἀναστενάρια, πού κι αὐτά ἔχουν θρακικὴ προέλευση)· οἱ μύστες τοῦ Διονύσου χόρευαν σέ κατάσταση θέρμης, δηλαδή ἐξαψης καί πυρετοῦ (ὅπως καί οἱ Τοῦρκοι *δερβίσηδες*), πού τοὺς ὀδηγοῦσε στήν ἔκσταση καί τὴ μανία. Καί ἐπειδὴ ἡ θρακικὴ αὐτὴ πόλη ἦταν κέντρο λατρείας τοῦ Διονύσου, μιᾶς

21. «Τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐλήφθη ἐκ τῶν θερμῶν ὑδάτων». Βλ. Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Θέρμης, 1889, σ. 15.

22. Ἱερὸ Διονύσου, 1983, σ. 35.

λατρείας πού τό κύριο χαρακτηριστικό της ἦταν ἡ Θέρμη, γι' αὐτό τό λόγο ὀνομάστηκε Θέρμη.

Αὐτές εἶναι οἱ δύο θεωρίες. Ὡστόσο: 1) Θά πρέπει καί πάλι νά ἐξεταστεῖ ἡ περίπτωση τῶν θερμῶν πηγῶν. Ἐφόσον ἕνα σωρὸ ἑλληνικά τοπωνύμια συνδέονται μέ θερμές πηγές (Θέρμος, Θερμοπύλαι, Θερμή), γιατί καί ἡ ἀρχαία Θέρμη νά μὴν πῆρε τό ὄνομά της ἀπό τίς πολλές θερμές πηγές της; 2) Θά πρέπει καί πάλι νά ἐξεταστεῖ ἡ περίπτωση τῆς διονυσιακῆς λατρείας. Ἐφόσον ὁ Διόνυσος λατρεύονταν σέ ὅλη τήν ἀρχαία Θράκη μέ τήν ἴδια θέρμη, γιατί μόνο αὐτὴ ἡ πόλη ὀνομάστηκε Θέρμη καί γιατί μόνο ἐδῶ ὁ Διόνυσος ὀνομάστηκε *Θερμαῖος*; (Καί ἀπό ποῦ προέρχεται ὁ *Θερμαῖος*; ἀπό τὴ θέρμη ἢ ἀπό τὴ Θέρμη;).

Θεωρίες γιά τήν τοποθεσία τῆς Θέρμης

Ποῦ ἀκριβῶς βρισκόταν ἡ Θέρμη καί ποιά ἡ σχέση της μέ τὴ μετέπειτα Θεσσαλονίκη; Τό πρόβλημα αὐτό ἀπασχόλησε λίγο-πολύ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἀρχαία Θεσσαλονίκη, ἰδίως τοὺς ἱστορικούς, τοὺς γεωγράφους καί τοὺς ἀρχαιολόγους.

Ὁ *Στράβων* (63 π.Χ. - 24 μ.Χ.), στό ἕβδομο βιβλίον τῶν «Γεωγραφικῶν» του, πού ἀναφέρεται στή Μακεδονία, μᾶς διασώζει δύο πολύτιμες, πλὴν ἀλληλοσυγκρουόμενες, πληροφορίες γιά τὴ Θέρμη. Σύμφωνα μέ τήν πρώτη (ἀπόσπ. 21), ὁ Κάσσανδρος, γιά νά χτίσει τὴ Θεσσαλονίκη, κατεδάφισε 26 «πολίματα» (δηλ. μικρὲς πόλεις) πού βρισκόνταν στή Μυγδονία καί τήν Κρουσίδα (δυτικὴ Χαλκιδική) καί ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους τους νά ἐγκατασταθοῦν στή νέα πόλη· ἕνα ἀπό τὰ «πολίματα» αὐτά ἦταν καί ἡ Θέρμη²³. Σύμφωνα μέ τὴ

23. *Στράβωνος*, Γεωγραφικά, Ζ', 21: «Ἐπωνόμασε δὲ τὴν πόλιν

δεύτερη πληροφορία (ἀπόσπ. 24), μετά τόν ποταμό 'Αξιό βρίσκεται ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ ὁποία παλαιότερα ὀνομάζονταν Θέρμη²⁴. Αὐτά εἶναι τὰ δύο ἐπίμαχα χωρία, τὰ ὁποῖα θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀρκετές φορές.

Πρῶτος ὁ *Μαργαρίτης Δήμιτσας*, πού, ὅπως εἶδαμε, καταπιάστηκε συστηματικά μέ τή Θέρμη καί τήν ὀνομασία της, ἀσχολήθηκε πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνια καί μέ τή σχέση Θέρμης καί Θεσσαλονίκης. Μέ δύο μελέτες του («Κριτική μελέτη περί τῆς διαφορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τῆς Θέρμης»²⁵ καί «Περί τῆς σχέσεως τῆς Θεσσαλονίκης καί Θέρμης»²⁶) καί μέ πολλές σελίδες τοῦ ὀγκώδους συγγράμματός του «'Αρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας»²⁷ προσπάθησε νά ἀποδείξει ὅτι ἡ Θέρμη δέν ἦταν χτισμένη στό χῶρο τῆς σημερινῆς Θεσσαλονίκης ἀλλά βρισκόταν κάπου νοτιοανατολικά, ἀνάμεσα στά δύο Καραμπουρνό καί μάλλον κοντά στό Σέδες. Τά ἐπιχειρήματά του τά συνοψίζει ὁ ἴδιος ὡς ἑξῆς²⁸:

1) 'Ολόκληρο τό 7ο βιβλίον τοῦ Στράβωνα, πού ἀφορᾷ τή Μακεδονία, μᾶς σώθηκε ὄχι στό πρωτότυπο ἀλλά σέ μιᾶ βυζαντινῆ ἐπιτομή τοῦ 10ου αἰῶνα, πού βρίσκεται σέ δύο κώδικες: τόν Vaticanus (ἐκεῖ τό ἀπόσπ. 21) καί τόν λιγότερο ἀξιόπιστο Palatinus (ἐκεῖ τό ἀπόσπ. 24). Τό δεύτερο ἀπόσπα-

ἀπό τῆς αὐτοῦ γυναικῆς Θεσσαλονίκης, Φιλίππου δέ τοῦ 'Αμύντου θυγατρὸς, καθελὼν τὰ ἐν Κρουσίδι πόλιστα καί τὰ ἐν τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ περὶ ἑξ καί εἴκοσι καὶ συνοικίας εἰς ἓν ἡ δέ, μητρόπολις τῆς νῦν Μακεδονίας ἐστὶ. Τῶν δὲ συνοικισθειῶν ἦν 'Απολλωνία καί Χαλάστρα καί Θέρμα καί Γαρησκὸς καί Αἰνεῖα καί Κισσός».

24. 'Ο.π., Ζ', 24: «Μετὰ τὸν 'Αξιὸν ποταμὸν ἡ Θεσσαλονίκη ἐστὶ πόλις, ἣ πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο».

25. Στό περ. «'Αθήναιον», 'Αθ., τόμ. η', 1879, σ. 258-268.

26. Στό περ. «'Αριστοτέλης», Θεσ., ἀρ. 8, 15.4.1889, σ. 111-117 καί ἀρ. 9, 15.1889, σ. 129-133.

27. Μέρος δεύτερον, 'Αθ., 1874, σ. 261-273.

28. Κριτικὴ μελέτη, σ. 268.

σμα εἶναι ὑποπτο· ἡ φράση («ἣ πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο») εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη· ἄλλωστε, καί ὁ τύπος «Θεσσαλονίκη» πού ἀπαντᾶται μόνο στό ἀπόσπασμα αὐτό ὀφείλεται στόν ἐπιτομέα, ἀφοῦ ὁ Στράβων χρησιμοποιοεῖ πάντοτε τὸν λόγιο τύπο «Θεσσαλονίκηια». 2) 'Εφόσον ἡ Θέρμη ἦταν ἓνα ἀπό τὰ «πολίσιματα» πού γκρέμισε ὁ Κάσσανδρος γιὰ νά ἀναγκάσει τοὺς κατοίκους τοὺς νά ἐγκατασταθοῦν στή Θεσσαλονίκη, ἄρα ἡ Θέρμη ἦταν χτισμένη κάπου ἄλλου. 3) Καί ὁ Ρωμαῖος συγγραφέας Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, πού ἦταν σύγχρονος τοῦ Στράβωνα (46 π.Χ.-24 μ.Χ. ἢ 23-79 μ.Χ.) διακρίνει τή Θέρμη ἀπό τή Θεσσαλονίκη²⁹. 4) Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πού ταυτίζουν τίς δύο πόλεις εἶναι ἀναξιόπιστοι. 5) 'Η Θέρμη ἴσως βρισκόταν πίσω ἀπό τό Μεγάλο Καραμπουρνό καί ἔτσι θά ἦταν ἐξασφαλισμένη ἀπό τοὺς νότιους ἀνέμους, ἐνῶ ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἐκθετη στούς νοτιοδυτικούς. 6) Στή θέση τοῦ Σέδες ὑπάρχουν θερμές πηγές, ἀπό ὅπου ἡ Θέρμη πῆρε τό ὄνομά της· ἐκεῖ ἐπίσης βρέθηκαν καί ἀρκετές ἀρχαιοῦτες πού μαρτυροῦν ὅτι στό Σέδες ὑπῆρχε ἀρχαῖος οἰκισμός, ἐνῶ τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ὅλα ρωμαϊκά.

'Η θεωρία τοῦ Δήμιτσα, παρά τίς ἀδυναμίες της, φαίνεται πῶς εἶχε τόση διάδοση, ὥστε δέν εἶναι παράξενο πού τήν ἀποδέχτηκε ἀκόμη καί τό κράτος: τό 1928 τό Σέδες μετονομάστηκε ἐπίσημα σέ Κοινότητα Θέρμης. 'Αλλά καί ὅλοι σχεδόν οἱ ἀρχαιολογικοὶ χάρτες ἔκτοτε τοποθετοῦν, ἐπιπόλαια, τήν ἀρχαία Θέρμη κοντά στή σημερινή κοινότητα.

'Η θεωρία τοῦ Δήμιτσα, ὡστόσο, χτυπήθηκε ἀμέσως ἀπό τρεῖς ἐπιφανεῖς συγχρόνους τοῦ Θεσσαλονικεῖς συγγραφεῖς:

29. Plin. II, N. 4, 10: «In ora sinus macedonici Chalastra, et intus Phileros, Lete, medioque flexu litoris Thessalonica liberae conditionis. Ad hanc a Durrachio CXIV millia passuum, Therma».

τόν εκπαιδευτικό και συγγραφέα Μιχαήλ Χατζηιωάννου³⁰, τόν διεθνούς φήμης λόγιο και αρχαιολόγο Πέτρο Ν. Παπαγεωργίου³¹ και τόν γιατρό και λόγιο Νικόλαο Ι. Κεχαγιᾶ³². Θά ἐπιμείνουμε στό ἄρθρο τοῦ Κεχαγιᾶ, πού συνοψίζει τίς γνώμες τῶν ἄλλων δύο φίλων του.

Τό ἄρθρο ἀρχίζει μέ μιᾶ σωστή τοποθέτηση τοῦ θέματος: «Περί τῆς σχέσεως τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τήν Θέρμη γενικῶς ἀνέκαθεν ἐπιστεύετο καί στερεοτύπως ἐπανελαμβάνετο, ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη πρὶν λάβῃ τό ὄνομα τοῦτο ὠνομάζετο Θέρμη καί ὁ βασιλεὺς Κάσσανδρος μεγεθύνας αὐτήν κατόπιν (315 π.Χ.) τῇ ἔδωκε τό ὄνομα τοῦτο πρὸς τιμῆν τῆς συζύγου αὐτοῦ, ἀδελφῆς δέ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, Θεσσαλονίκης. Πρὸ δεκαετίας ὅμως περίπου ἡ γενική καί ἀδιατάρακτος αὐτῆ πίστις σπουδαίως ἐκλονίσθη· διότι ὑπεστηρίχθη ἄλλη γνώμη, ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη δέν ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς Θέρμης ἀλλ' εἶνε ὄλιως νεόδμητος πόλις· ἡ δέ Θέρμη δέν ἔκειτο ὅπου τὰ νῦν ἡ Θεσσαλονίκη, ἀλλά νοτιοανατολικῶς ταύτης ἐν τῇ μεταξύ τοῦ μικροῦ καί μεγάλου Καρᾶ-Μπουρνοῦ παραλίᾳ».

Ὁ Κεχαγιᾶς ἀντικρούει πρῶτα τόν Δήμιτσα σέ ὅ,τι

30. Μιχαήλ Χ' Ἰωάννου, Θεσσαλίας, Ἀθ., 1879, σ. 11-12 καί τοῦ ἴδιου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλίας, 1880, σ. 42-43. Ὁ Χατζηιωάννου — ἕνας ἀπό τοὺς ἐγκυρότερους Θεσσαλονικεῖς συγγραφεῖς τοῦ περασμένου αἰῶνα — ἐπιμένει στό γεγονός ὅτι θερμές πηγές δέν ὑπῆρχαν μόνο στό Σέδες ἀλλά καί μέσα στή Θεσσαλονίκη καί ὅτι ἂν ἡ θέσις πίσω ἀπὸ τό Καραμπουρνού ἦταν προσηφαρότερη, καθ' ὅ ὑπῆνεμη, τότε γιατί τὴν ἀγνόησε ὁ Κάσσανδρος;

31. Στὴ «Byz. Zeitschrift», τόμ. VII, σ. 58. Δυστυχῶς δέν τό εἶδα. Ὁ ἴδιος ὁ Παπαγεωργίου, σέ ἀνέκδοτη ἐπιστολή του τοῦ 1892, δημοσιευμένη ἀπὸ τόν Ι. Κ. Βασδραβέλλη στὰ «Μακεδονικά», τόμ. Ζ', 1966-1967, σ. 155, λέγει ὅτι «ὁ Δήμιτσας οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον πείθει μέ τοὺς Σέδες του».

32. Νικολάου Ι. Κεχαγιᾶ, Σχέσις τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τήν Θέρμη. «Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς», Κωνσταντινούπολις, 1884, σ. 294-300.

ἀφορᾶ τὴ θέσις τῆς ἀρχαίας Θέρμης μέ τὰ ἐξῆς: 1) Θερμά λουτρά — ἀπὸ ὅπου πῆρε τό ὄνομα ἡ πόλις — ὑπῆρχαν μέχρι τόν δέκατο αἰῶνα μέσα στή Θεσσαλονίκη, καί μάλιστα στόν ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, γι' αὐτό καί εἶναι ἄκριτο νά μεταθέτει κανεὶς τὴ Θέρμη στό Σέδες, μόνο καί μόνο ἐπειδὴ ἐκεῖ ὑπάρχουν θερμές πηγές. 2) Ἐφόσον ἡ Θέρμη ἦταν παραλιακή πόλις μέ ἀσφαλές λιμάνι³³, δέ μπορεῖ παρά νά βρισκόνταν ἐκεῖ πού βρίσκεται ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπου τό λιμάνι προστατεύει δλα τὰ πλοῖα καί προστατεύεται ἀπὸ τό Καραμπουρνού ὡς πρὸς τόν νότιο ἄνεμο. Ἀντίθετα, ἡ παραλία πίσω ἀπὸ τό Καραμπουρνού εἶναι ἐπικίνδυνη καί γιατί εἶναι ρηχὴ καί γιατί τὴ χτυπάει ὁ βοριάς. 3) Ὁ Ὀλυμπος, πού τόσο τόν θαύμαζε ὁ Ξέρξης, μόνο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη φαίνεται τόσο ὠραῖα καί ἀπὸ πουθενά ἄλλου.

Στὴ συνέχεια ὁ Κεχαγιᾶς ἀντικρούει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Δήμιτσα πού ἀναφέρονται στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἐδῶ θά δώσω μιᾶ μικρὴ περίληψη τῶν ὅσων γράφει μόνο γιὰ τόν Στράβωνα καί τόν Πλίνιο, παραλείποντας τόν Στέφανο τόν Βυζάντιο καί τόν Προκόπιο, πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ. 4) Ὡς πρὸς τόν Στράβωνα, ὁ Κεχαγιᾶς προτείνει νά διαβαστεῖ τό ἀπόσπ. 21 (γιὰ τὰ 26 πολιίσματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ Θέρμη, πού κατέστρεψε ὁ Κάσσανδρος γιὰ νά συνοικίσει τὴ Θεσσαλονίκη), σέ συνδυασμὸ μέ τὰ ἀποσπ. 24 («ἢ πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο»), 20 καί 23 (πού καί τὰ δύο ταυτολογοῦν γιὰ τό ὅτι ὁ Ἀξιός ἐκβάλλει ἀνάμεσα στή Χαλάστρα καί τὴ Θέρμη). Ἐάν ἡ Θέρμη βρισκόταν πέρα ἀπὸ τό Καραμπουρνού δέ θά μπορούσε νά βρισκεται κοντὰ στόν Ἀξιό καί τὴ Χαλάστρα· ἐπομένως πρέπει νά τὴν ταυτίσουμε μέ τὴ Θεσσα-

33. Τό ἀσφαλές λιμάνι τῆς Θέρμης, σημειῶνω ὅτι τό δεχόταν καί ὁ Δήμιτσας: Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Μέρος πρῶτον, Ἀθ., 1870, σ. 217-218.

λονίκη πού βρίσκεται κοντά στον 'Αξιό. 5) 'Ως προς τον Πλίνιο, ο Κεχαγιᾶς τόν θεωρεῖ ὅτι ἔσφαλε ἐκλαμβάνοντας τὰ δύο ὀνόματα τῆς πόλης ὡς δύο διαφορετικές πόλεις και τό περίφημο χωρίο τό θεωρεῖ ἀναξιόπιστο· ἄλλωστε, στόν Πλίνιο ἐπικρατεῖ «ἀγνοια καί σύγχυσις», τουλάχιστον στήν ἀπαρίθμηση τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας.

Καί ὁ Κεχαγιᾶς κλείνει τό ἄρθρο του λέγοντας ὅτι «δίκαιον εἶνε ἡ μὲν νεωτέρα περί τῆς σχέσεως τῶν δύο πόλεων γνώμη, καθ' ἣν αὐταί διέφερον, ὡς ἐσφαλμένη νά ἀπορριφθῇ, νά πιστευθῇ δέ μόνον ἡ ἀρχαιότερα, καθ' ἣν ἡ Θεσσαλονίκη πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο».

Νομίζω πῶς τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κεχαγιᾶ — πού διαισθάνομαι ὅτι γράφτηκαν καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου— εἶναι ὀρθά, τουλάχιστον τὰ τέσσερα πρῶτα. Μόνο στό ἐπιχείρημα τοῦ Δήμιτσα, ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη δέν εἶχε παρά μόνο ρωμαϊκές ἀρχαιότητες, δέν ἀπάντησε ὁ Κεχαγιᾶς· σ' αὐτό, φαίνεται, ἄφησε νά ἀπαντήσῃ ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη τοῦ αἰῶνα μας, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω.

'Αξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα θά δοῦμε παρακάτω, τόσο στόν Edson ὅσο καί στόν Μπακαλάκη, χωρίς αὐτοί οἱ δύο συγγραφεῖς νά γνώριζαν τό ἐντελῶς ἄγνωστο αὐτό κείμενο.

Μετά τόν Δήμιτσα, ἐμφανίστηκαν πολλές θεωρίες, ἡ μία μετά τήν ἄλλη. Τό 1914, ὁ Θεσσαλονικῆς Ἰσραηλίτης ιστορικός P. Risal (νεανικό ψευδώνυμο τοῦ Jos. Nehama), στό εὔστοχα τιτλοφορημένο βιβλίο του «La ville convoitée Salonique» ('Ἡ συνοικισμένη πόλη Θεσσαλονίκη) (Paris, 1914) ἀναφέρει ὅτι ὁ Κάσσανδρος συνένωσε σέ μία πόλη — τή Θεσσαλονίκη — τίς δύο πόλεις πού προϋπήρχαν στό μυχό τοῦ Θερμαϊκοῦ: τή Θέρμη, πού ἦταν κτισμένη στή σημερινή θέση τῆς Θεσσαλονίκης, καί τήν 'Αλία, πού βρισκόταν στό Καρα-

μπουρνάκι³⁴.

'Ο Risal δέν ἀναφέρει πηγές. Πάντως ἡ ὀνομασία 'Αλία ἀμφισβητεῖται ἀπό πολλούς. Καί, τελικά, τί ἔκανε ὁ Κάσσανδρος; Κατέστρεψε τό Καραμπουρνάκι γιά νά δυναμώσῃ τή Θέρμη;

Τό 1940, ὁ καθηγητής τῆς ἀρχαιολογίας Κ. Α. Ρωμαῖος³⁵ διατύπωσε τή θεωρία ὅτι ἡ Θέρμη δέν ἦταν συγκροτημένη σέ πόλη ἀλλά ἀποτελοῦσε ἕνα σύνολο πολλῶν σκόρπιων μικρῶν οἰκισμῶν (ἐννοεῖ τίς τοῦμπες πού εἶδαμε στήν ἀρχή), ἦταν δηλ. συνοικισμένη «κωμηδόν» καί ἴσως ὁ κεντρικότερος οἰκισμός νά βρισκόταν στό Μικρό Καραμπουρνάκι, ὅπου ὁ Ρωμαῖος εἶχε σκάψῃ καί εἶχε βρεῖ οἰκισμό τοῦ 1000 π.Χ.

'Ἡ θεωρία τοῦ Ρωμαῖου εἶναι ἀρκετά σημαντική ἀλλά καί συζητήσιμη καί ὡς πρὸς τό «κωμηδόν» καί ὡς πρὸς τό Καραμπουρνάκι. Καί βέβαια, οἱ πιό πολλές ἀπό τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικές πόλεις, σέ μία πρῶμη φάση τους, ἀποτελοῦνταν ἀπό ἕνα σύνολο μικρῶν διάσπαρτων οἰκισμῶν, πού κάποτε «συνοικίστηκαν» γιά τή δημιουργία ἑνός κέντρου ἢ γύρω ἀπό ἕνα κέντρο ('Αθήναι, Θῆβαι κ.ἄ.). 'Εντούτοις παραμένει πρόβλημα, κατά πόσο τό ὑπόδειγμα τῶν πόλεων αὐτῶν θά μπορούσε νά ἔχει ἐφαρμογή στίς τοῦμπες τοῦ Θερμαϊκοῦ καί τῆς Μυγδονίας. ('Αλλωστε, καμιά τοῦμπα δέ βρέθηκε μέσα στήν παλιά Θεσσαλονίκη³⁶). Φυσικά, δέν ἀποκλείεται, ἡ «κωμηδόν» πόλη νά ἀποτελεῖ ἰδιάζον φαινόμενο τῶν παλιῶν Θρακῶν. 'Όσο γιά τήν ταύτιση μέ τό Καραμπουρνάκι, πού ἐπιχείρησε ὁ Ρωμαῖος, μέ βάση τὰ ἀρχαιολογικά του εὐρήμα-

34. P. Risal, La ville convoitée Salonique. Paris, 1914, σ. 6.

35. Κ. Α. Ρωμαῖου, Πού ἔκειτο ἡ παλαιά Θέρμη. «Μακεδονικά», τόμ. Α', 1940, σ. 1-7.

36. Βλ. Δημήτριο Γραμμένο, στό περ. «'Αρχαιολογία», ἀρ. 7, Μάιος 1983, σ. 8.

τα, ίσως θά πρέπει νά συζητηθεῖ μέ κύριο κριτήριο τήν καταλληλότητα ἤ μή τοῦ χώρου, κάτι πού θά ἐπιχειρήσουμε πιά κάτω³⁷.

Τό 1947, ὁ ἐπιφανής Ἀμερικανός ἱστορικός καί ἀρχαιολόγος *Ch. Edson* διατύπωσε τήν ἀποψη ὅτι «ἡ παλιά πόλη τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἡ πιά πιθανή θέση τῆς Θέρμης»³⁸. Οἱ συλλογισμοί του εἶναι οἱ ἑξῆς:

Σχετικά μέ τό Σέδες: Ὁ *Edson* δέν δέχεται τήν ταύτιση τῆς Θέρμης μέ τό Σέδες διότι: α) Τό Σέδες ἀπέχει ἕξι ναυτικά μίλια ἀπό τή θάλασσα, ἐνῶ ἡ Θέρμη ἦταν παραλιακή πόλη· οὔτε ἔγιναν καθόλου προσχώσεις στήν περιοχή αὐτή. β) Τά θερμά λουτρά τοῦ Σέδες βρίσκονται ὄχι μέσα στό χωριό (ὅπου ἡ τοῦμπα μέ τίς ἀρχαιότητες) ἀλλά τρία ναυτικά μίλια νοτιοδυτικά τοῦ χωριοῦ. γ) Ἀφοῦ δέν ξέρουμε τί μεταβολές ἔγιναν μέσα σέ δύο χιλιάδες χρόνια στήν περιοχή, εἶναι ἀστέιο νά βασιζόμαστε μόνο στά θερμά λουτρά πού ὑπάρχουν στό Σέδες. δ) Θερμά λουτρά ὑπῆρχαν καί μέσα στή Θεσσαλονίκη, ὅπως ἀναφέρει ὁ *Tafel*, βασισμένος στόν ἀνώνυμο βίο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ 7ου αἰ.

Σχετικά μέ τόν Ξέρξη: Δέν εἶναι σωστή ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ξέρξης, φεύγοντας μέ τό στρατό του ἀπό τήν Ἀκωνο,

37. Βλ. παρακάτω, σ. 52 κ.εξ.

38. «The old city of Salonica is the most probable site». Βλ. *Ch. Edson*, Notes on the Thracian Phoros, «Classical Philology», XLII, 2, 1947· τώρα στόν τόμο «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν», Θεσ., 1985, σ. 880-884· τό παράθεμα, στή σ. 884. Ἡ μελέτη αὐτή τοῦ *Edson* ἀποτελεῖ βιβλιοκρισία τοῦ βιβλίου τῶν *B. D. Merritt, H. T. Wade-Gery* καί *M. F. McGregor*, The Athenian Tribute Lists, Cambridge, Mass., 1939. Στή βιβλιοκρισία αὐτή ἐπισημαίνονται τά λάθη τῶν ἐκδοτῶν καί διορθώνονται. Φαίνεται ὅτι γιά τή Θέρμη οἱ ἐκδότες ἔχουν παρόμοιες ἀντιλήψεις μέ τοῦ Δήμισα· ἔτσι, ὁ *Edson*, ἀντικρούοντας τούς ἐκδότες, εἶναι σά νά ἀντικρούει τήν ἴδια τή θεωρία τοῦ Δήμισα.

ἀκολούθησε τόν πιά σύντομο δρόμο πού ὀδηγεῖ στό Σέδες, τό σημεῖο ὅπου θά συναντοῦσε τήν ἀκτή. Ὁ Ξέρξης, ὅπως μάς λέει ὁ Ἡρόδοτος, ἀκολούθησε τήν ὁδό πού περνοῦσε ἀπό τίς λίμνες, δηλ. τή μετέπειτα Ἐγνατία, καί κατέβηκε ἀπό τό Δερβένι, δηλ. ἀπό δυτικά. Ἐπομένως μόνο στή θέση τῆς Θεσσαλονίκης ὁ στρατός τοῦ Ξέρξη θά συναντοῦσε τόν περσικό στόλο, καί μόνο σ' αὐτή τή θέση βρισκόταν ἡ Θέρμη—ὄχι στό Σέδες.

Σχετικά μέ τόν Στράβωνα: Ὁ *Edson* θεωρεῖ γνήσιο καί αὐθεντικό τό ἀπόσπ. 24 καί πολύ πιά ἀξιόπιστο ἀπό τό ἀπόσπ. 21. Συγκεκριμένα: α) Γιά τήν ταύτιση Θέρμης-Θεσσαλονίκης θεωρεῖ σπουδαῖο ἐπιχείρημα τή φράση «ἡ πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο». β) Ἀμφιβάλλει γιά τό «καθελών» τοῦ ἀποσπ. 21 (ὅλα τά πολίσματα πού καθεῖλε ὁ Κάσσανδρος ἐξακολούθησαν νά ὑπάρχουν καί πολύ ἀργότερα) καί δέχεται ὡς πιά πειστικό τό «μετώκισε» τοῦ ἀποσπ. 24 (δηλ. ὁ Κάσσανδρος δέν κατέστρεψε κανένα πόλισμα, ἀπλῶς μετέφερε ἀνθρώπους ἀπό τά χωριά στή νέα πόλη). Ἐπίσης δέχεται ὡς ἀποδεικτικό στοιχεῖο καί τό ἀπόσπ. 23 πού λέει ὅτι ὁ Ἀξιός ἐκβάλλει ἀνάμεσα στή Χαλάστρα καί τή Θέρμη.

Σχετικά μέ τήν Ἀλία: Τήν Ἀλία τήν ἀναφέρει ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος ἀλλά τό σχετικό χωρίο στόν κώδικα εἶναι κατεστραμμένο. Ὁ *Edson* δέχεται τή διόρθωση τοῦ *Meineke* (ὄχι «Ἀλία» ἀλλά «Θέρμη»).

Σχετικά μέ τόν Ρωμαῖο: Ὁ *Edson* ἀπορρίπτει τήν «καμνηδόν» συνοίκηση, πού ὑποστήριξε ὁ Ρωμαῖος. Μιά ἀρχαία ἑλληνική πόλη, παρατηρεῖ ὁ *Edson*, μπορεῖ νά ἔχει γύρω της χωριά ἀλλά πρωτίστως ἔχει ἕνα κέντρο ὄχυρωμένο, μέ ναούς καί δημόσια κτίρια. Καμιά πόλη στό βόρειο Αἰγαῖο δέν ὑπάρχει πού νά ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα σύνολο χωριῶν, ὅπως προτείνει ὁ Ρωμαῖος. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις συγκλίνουν στό ὅτι ἡ Θέρμη ἦταν πόλις, ὅπως ἄλλωστε τή χαρακτηρίζουν ὁ Ἐκα-

ταῖος, ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ ψευδο-«Περίπλους».

Καὶ ὁ Edson καταλήγει ὡς ἐξῆς: «Ἡ ἔρευνά μου αὐτὴ δὲν ἐπέτυχε νὰ προσδιορίσει ἐπακριβῶς τὴν τοποθεσία τῆς ἀρχαίας Θέρμης. Πάντως εἶναι φανερό πῶς δὲν ὑπάρχει πλέον κανεὶς σοβαρὸς λόγος γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς Θέρμης στὸ Σέδες. Ἡ Θέρμη πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀκτὴ, κοντὰ στὴν περιοχή πού ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Μικρὸ Καραμπουρνὸ καὶ πού περιλαμβάνει τὴν παλιὰ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης. Νομίζω ὅτι ἡ παλιὰ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἡ πιὸ πιθανὴ θέση».

Ἀντίθετα μὲ τὸν Edson, ὁ *N. G. L. Hammond*³⁹ ταυτίζει τὴ Θέρμη μὲ τὸ Καραμπουρνάκι.

Τὴν ἀποψη τοῦ Ρωμαίου φαίνεται πῶς υἱοθετεῖ καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς *Νίκος Κ. Μουτσόπουλος*⁴⁰, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι ἡ Θέρμη ἐκτείνονταν ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι μέχρι τὸ παλιὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Καὶ σὰν ἐπιχείρημα ἐπικαλεῖται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὑποθαλάσσιου μαρμαρίνου μόλου, πού ἐπιανε ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι μέχρι τὴν περιοχή τῶν «Πύργων» (τουλάχιστον μέχρι τὴ σημερινὴ συνοικία τῆς Ἀναλήψεως) —ἐπιχείρημα, πράγματι, σοβαρὸ ἀλλὰ καὶ συζητήσιμο, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Τὸ 1981, ὁ *M. Vickers* ἐπιχείρησε μιά σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ θέματος «Therme and Thessaloniki»⁴¹, χωρίζοντας τὶς θεωρίες σὲ δύο ὁμάδες (αὐτὲς πού δέχονται κι αὐτὲς πού δὲ δέχονται τὴν ταύτιση τῆς Θέρμης μὲ τὴ Θεσσαλονίκη) καὶ ἐξετάζοντάς τες μίᾳ μίᾳ. Ὡς σημαντικότερες θεωρεῖ τὴ

39. *N. G. L. Hammond*, *A History of Macedonia*, Oxford, 1972, σ. 151.

40. *Νίκου Κ. Μουτσόπουλου*, *Θεσσαλονίκη, 1900-1917*, Θεσ., 1980, σ. 225, σημ. 14.

41. *M. Vickers*, *Therme and Thessaloniki*. «Studies in honor of Ch. Edson», Θεσ., 1981. Βλ. «Θεσσαλονικὴν Φιλίππου Βασίλισσαν», σ. 232-238. Τὸ παράθεμα, στὴν τελευταία σελίδα.

θεωρία τοῦ Edson (πού δέχεται τὴν ταύτιση ἀλλὰ παρακάμπτει τὸ χωρίο τοῦ Πλίνιου) καὶ τὴ θεωρία τοῦ Hammond (πού βασίζεται στὸν Πλίνιο καὶ δὲ δέχεται τὴν ταύτιση). Τελικὰ, καὶ ὁ *Vickers* καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἡ ἑλληνιστικὴ Θεσσαλονίκη εἶναι χτισμένη ἐπάνω στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ Θέρμη».

Τελευταία, ἡ ἀρχαιολόγος *I. Βοκοτοπούλου*⁴² ὑποστήριξε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ Θέρμη θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν οἰκισμό στὴν Ἄνω Τούμπα, ἐνῶ τὸ Καραμπουρνάκι —πού τὸ θεωρεῖ ἐπίνειο τῆς Τούμπας— θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἄλεια Θέρμη.

Ὡστόσο, ἀναρωτιέται κανεὶς, γιὰτὶ νὰ ὑποβαθμιστεῖ τὸ Καραμπουρνάκι σὲ ἐπίνειο τῆς Τούμπας; Ἄν ἡ Θέρμη ἔπρεπε νὰ βρισκεται σὲ μιά τέτοια θέση πού νὰ μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ ὄχι μόνο ἕναν πλησιόχωρο οἰκισμό ἀλλὰ ὀλόκληρη τὴ Μυγδονία καὶ οὐσιαστικὰ τὴ Μακεδονία, τότε τὸ Καραμπουρνάκι δὲ θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μαζί της, γιὰτὶ δὲν ἔχει καμιά προσέλαση πρὸς τὴ δυτικὴ πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης, οὔτε ὀδικὴ οὔτε μὲ ποτάμι.

Στὴν ταύτιση τῆς Θέρμης μὲ τὸ Καραμπουρνάκι ἔρχεται νὰ συνηγορήσει, πρόσφατα, ἀκόμη ἕνας καθηγητὴς ἀρχαιολογίας, ὁ *M. Τιβέριος*, μὲ δύο ἐργασίες του⁴³. Ὁ Τιβέριος ἀντικρούει πειστικὰ τὴ Βοκοτοπούλου καὶ ἐπιστρατεύει δύο τεκμήρια ὑπὲρ τοῦ Μικροῦ Καραμπουρνάκι: α) τὸ χάλκινο ἀγγεῖο τοῦ Ἀθηναίου ὀπλίτη πού βρέθηκε στὸ Καραμπουρνάκι καὶ πού ὁ Τιβέριος τὸ θεωρεῖ σύγχρονο μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ

42. Βλ. «Θεσσαλονίκη: ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια», 1986, σ. 15.

43. Ὁστρακὰ ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι: στὸν τόμο «Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη», 1, 1987, σ. 247-260, καὶ Ἄπο τὰ ἀπομεινάρια ἐνὸς προελληνιστικοῦ ἱεροῦ «περὶ τὸν Θερμαῖον κόλπον» στὸν τόμο «Μνήμη Δ. Λαζαρίδη», Θεσ., 1990, σ. 71-81.

κατοχή στη Θέρμη (431-429 π.Χ.) και β) την ύπαρξη του υποθαλάσσιου μόλου, πού την είχε ήδη επικαλεστεί και ο Μουτσόπουλος.

Σχετικά με τό εύρημα της χάλκινης ύδριας του 'Αθηναίου όπλιτη, θά είχαμε νά παρατηρήσουμε ότι, όταν οι 'Αθηναίοι κατέλαβαν τή Θέρμη, σίγουρα θά έστειλαν φρουρές στό δύο Καραμπουρνού, από τά όποία ελέγχονταν ή είσοδος στόν κόλπο· έπομένως ή ύδρία μπορεί νά άνήκε σέ όπλιτη πού ύπηρετούσε όχι μέσα στη Θέρμη αλλά στό Καραμπουρνάκι. "Όσο γιά τόν υποθαλάσσιο μόλο πού είδε ό Μπακιρτζής (και πού ένα άλλο τμήμα του τό είχε δεϊ τό 1863 ή 'Αδελαΐδα Walker⁴⁴), άς μήν ξεχνούμε ότι ουσιαστικά δέν ξέρουμε τίποτε τό συγκεκριμένο γι' αυτόν⁴⁵.

Σήμερα συζητιέται πολύ ή θεωρία του καθηγητή της αρχαιολογίας Γεωργίου Μπακαλάκη, πού κι αυτός άσχολήθηκε όχι μόνο μέ τήν όνομασία αλλά και μέ τήν τοποθεσία της αρχαίας Θέρμης. Τό ενδιαφέρον του φαίνεται από τό 1936, όποτε συνέκρινε εύρήματα του αρχαϊκού ναού της Καβάλας μέ αντίστοιχα εύρήματα από τή Θεσσαλονίκη⁴⁶. Τή θεωρία του

44. *Mary Adelaide Walker, Through Macedonia to the Albanian Lakes, London, 1864.* Παραθέτω τό σχετικό απόσπασμα από τήν ελληνική μετάφραση (Διά της Μακεδονίας ως τις αλβανικές λίμνες, Θεσ., 1973): «...κάτι τό άξιοπρόσεκτο, πού βρισκόταν κάτω άπ' τή θάλασσα, μπροστά ακριβώς άπ' τήν κατοικία μας. Παρόλο πού βρίσκεται κοντά στην παραλία, φαίνεται μόνο όταν ή άπόγεια αύρα κάνει τό νερό νά κατεβεί. Τότε μπορείτε νά διακρίνετε έναν όγκο από άκατέργαστη πέτρα, σκεπασμένο μέ φύκια. Υποτίθεται πώς είναι έρείπια από τήν αρχαία Θέρμη».

45. Τό τμήμα πού είδε ή Walker έχει ήδη μπαζωθεί από τότε πού έγινε ή προέκταση της νέας παραλίας· τό τμήμα πού είδε ό Μπακιρτζής πρόκειται κι αυτό νά μπαζωθεί από τους δήμους Θεσσαλονίκης και Καλαμαριάς: δύο ακόμη έγγραφα της Πολιτείας, ανάλογα μέ τά έγγραφα των έργολάβων.

46. Βλ. Γεωργίου Μπακαλάκη, Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα.

τή διατύπωσε για πρώτη φορά τό 1954 στη μελέτη του «Θερμαϊός»⁴⁷, τή συνόψισε άργότερα στην έργασία του «Therme-Thessaloniki»⁴⁸ και τήν έμπλούτισε μέ τήν άνακοίνωσή του «'Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη»⁴⁹.

'Ο Μπακαλάκης υποστηρίζει τήν άποψη ότι ή αρχαία Θέρμη ήταν χτισμένη στό δυτικό χώρο της παλιής Θεσσαλονίκης. Τά έπιχειρήματά του, όπως τά παραθέτει ό ίδιος, είναι τά εξής⁵⁰: 1) 'Η πόλη πού έδωσε τό όνομά της στόν Θερμαϊκό κόλπο, δέν μπορούσε παρά νά βρίσκεται στόν μυχό του. 2) 'Η πηγή του Σέδες δέν είναι βέβαιο άν ύπήρχε στην αρχαιότητα, ούτε ήταν δυνατό νά είχε δώσει τό όνομά της στόν κόλπο από τόν όποιο απέχει 6 ναυτικά μίλλια. Ούτε θά μπορούσε νά ισχυριστεί κανείς ότι στην αρχαιότητα απέιχε λιγότερο από τή θάλασσα ή ότι ήταν παραλιακή, διότι είναι βέβαιο πως προσχώσεις δέν έχουν γίνει στην άνατολική πλευρά της Θεσσαλονίκης, άφού εκεί βρίσκουμε τις δύο προϊστορικές τοίμπες του άεροδρομίου της Μίκρας. 3) Στη Θέρμη κυριαρχεί, ήδη από τά θρακοφρυγικά χρόνια, ή λατρεία του Διονύσου, πού κράτησε ως τόν 4ο μ.Χ. αι.⁵¹ 4) Στο κέντρο της Θεσσαλονίκης βρέθηκε τεράστιος περίπτερος ναός του Διονύσου (του πο-

α' Αρχαιολογική 'Εφημερίς», 'Αθ., 1936, σ. 17, σημ. 1.

47. «'Αρχαιολογική 'Εφημερίς», 'Αθ., 1953-1954, τόμ. Α', σ. 221-229.

48. «Antike Kunst», Beiheft 1, 1963, σ. 30-34. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν», σ. 210-215.

49. Στόν τόμο «'Αρχαία Μακεδονία», III, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσ., 1984, σ. 31-43.

50. 'Ο.π., σ. 31-32.

51. Διαπιστώνουμε δηλ. ότι ενώ στην ύπόλοιπη αρχαϊκή 'Ελλάδα κυριαρχεί ή θρησκεία του δωδεκαθέου, στη Μακεδονία και στη Θέρμη έξακολουθεί νά ύφίσταται ό θρακικός μονοθεϊσμός του Διονύσου, πού έγινε αποδεκτός και από τους Έλληνες.

λιούχου τῆς Θέρμης): ἄρα ἡ Θέρμη ἦταν χτισμένη στό κέντρο τῆς μετέπειτα Θεσσαλονίκης.

Παρόλο πού μέ τήν τρίτη ἐργασία του («Φαλλικά δρώμενα») ὁ Μπακαλάκης προσεγγίζει σημαντικά τίς θέσεις τοῦ Edson (γνωστές ἤδη ἀπό τό 1947) καί στηρίζεται ἀρκετά σ' αὐτές, θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἔχτισε τή θεωρία του πετραδάκι πετραδάκι, σχεδόν ἀπό τό 1930, καί δούλεψε πρωτότυπα βασισμένοις σέ δύο πηγές: τίς ἀρχαιολογικές καί τίς μυθολογικές. Ἀρχαιολογικές πηγές: Ἦδη ἀπό τό 1930 πρόσεξε τά membra disjecta τοῦ μεγάλου ἰωνικοῦ ναοῦ⁵² καί μελετώντας τα προσεκτικά προσπάθησε νά ἀποδείξει ὅτι ἡ Θέρμη βρισκόνταν ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἀρχιτεκτονικά μνημεῖα καί ὄχι ἐκεῖ (στό Καραμπουρνάκι) πού βρέθηκαν μόνο τάφοι καί κτερίσματα. Μυθολογικές πηγές: Ἀνίχνευσε σέ βάθος τή λατρεία τοῦ Διονύσου στή Θέρμη, ὥστε νά μπορέσει νά ταυτίσει τό ναό τῆς ὁδοῦ Κρυστάλλη μέ τή λατρεία τοῦ Θερμαίου Διονύσου, ἀφοῦ πρῶτα ταύτισε μέ τόν Διόνυσσο κάποιον παλαιότερο τοπικό δαίμονα πού λατρεύονταν στή Θέρμη.

Πάντως ὑπάρχουν στή θεωρία του καί κάποια κενά: 1) Ὁ Μπακαλάκης δέ δίνει τή δέουσα σημασία στήν ἀρχαία πληρο-

52. Μέχρι τό 1963, πού δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη του «Therme-Thessaloniki», ὁ Μπακαλάκης γνωρίζει, δημοσιεύει καί σχολιάζει τά ἐξῆς membra disjecta τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου: 1) μαρμάρινο ἀρχιτεκτονικό θραῦσμα μέ ἀστράγαλο, 2) τμήμα ἰωνικοῦ κιονόκρανου, 3) τό κιονόκρανο τῆς Παναγοῦδας, 4) θραύσματα ἰωνικῶν καί λεσβιακῶν κυματίων, 5) νεότερα εὐρήματα καλύτερα διατηρημένων θραυσμάτων. Ἀπό τόν ἴδιο τόν ναό (στήν ὁδὸ Κρυστάλλη) ἀναφέρει τά ἐξῆς εὐρήματα: 1) μιὰ σειρά μαρμαρίνους κίονες μέ ἰωνικά καί λεσβιακά κυμάτια, 2) ὑπολείμματα ὑπέρθρου, 3) ἀρκετούς ἰωνικούς κίονες, 4) βάσεις κίωνων, 5) τό ἀνάγλυφο κεφάλι τοῦ παιδιοῦ. Ἄλλα, νεότερα, membra disjecta: 1) ἰωνικό κιονόκρανο ἀπό τά ἐβραϊκά μνήματα (πανεπιστημιούπολη), 2) ἰωνικό κιονόκρανο πού βρέθηκε τό 1961 κοντά σέ στρατόπεδο τῆς Πολίχνης.

φορία ὅτι ὑπῆρχαν πολλές θερμές πηγές μέσα στή σημερινή Θεσσαλονίκη ἀποδεσμεύεται μέν ἀπό τίς θερμές πηγές τοῦ Σέδες ἀλλά ἀφήνει ἀδιερεύνητες τίς πηγές τῆς Θεσσαλονίκης. 2) Ἡ ὑπαρξή τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου, ἀπογυμνωμένου ἀπό κάθε κατοικία γύρω του καί χωρίς καμιά ἐνδειξη ζωῆς κοντά του, ἐξακολουθεῖ νά παραμένει αἰνίγμα — τή στιγμή, μάλιστα, πού τά εὐρήματα στίς πέριξ τοῦμπες πληθαίνουν ὄλο καί περισσότερο.

Τή θεωρία τοῦ Μπακαλάκη τήν ἀποδέχτηκε καί ὁ ἱστορικός Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλος στή νεώτερη ἐκδοση τῆς «Ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης» (1984), ἐγκαταλείποντας τή θεωρία τοῦ Ρωμαίου, πού τήν εἶχε ἀκολουθήσει στήν πρώτη ἐκδοση (1947).

Ἀπό τή σύντομη αὐτή ἐπισκόπηση βλέπουμε ὅτι ὅλες οἱ θεωρίες πού ἀναφέραμε μποροῦν νά ταξινομηθοῦν σέ δύο ὁμάδες. Ἡ πρώτη ὁμάδα ταυτίζει τή Θέρμη μέ τή Θεσσαλονίκη (Edson, Μπακαλάκης κ.ἄ.). Ἡ δεύτερη θέλει τή Θέρμη στό Καραμπουρνάκι (Ρωμαῖος κ.ἄ.). Καθώς ὁμῶς καί οἱ δύο ὁμάδες στηρίζονται κυρίως σέ ἀρχαιολογικά εὐρήματα, θά προσπαθήσουμε, στό ἐπόμενο κεφάλαιο, νά δοῦμε καλύτερα τά εὐρήματα ἀπό τή Θεσσαλονίκη, τό Καραμπουρνάκι, τήν Ἄνω Τούμπα καί τό Σέδες.

Ἡ Θέρμη καί τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα

Στή Θεσσαλονίκη τά εὐρήματα εἶναι πολύ λίγα, παρόλο πού ἡ Θέρμη ἦταν ἀρκετά μεγάλη καί σημαντική πόλη. Ὡστόσο ἡ ἔλλειψη αὐτῆ ἄς μή μᾶς βάλει σέ ἀμφιβολίες. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἐξίσου πενιχρά εἶναι καί τά εὐρήματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ὁ Κάσσανδρος ἔχτισε κάπου ἄλλοῦ τή Θεσσαλονίκη. Στήν παράξενη αὐτή συγκυρία θά εἶχε νά παρατηρήσει κανεὶς ὅτι: Οἱ μικροί

οβαιοί στις γύρω τοῦμπεσ δέν εἶχαν τή σημασία καί τήν ἐξέλιξη πού εἶχε ἡ Θέρμη, καί γι' αὐτό μᾶς διέσωσαν ἀνώδυνα πολλά ἀπό τά ὑπάρχοντά τους. Ἀντίθετα ἡ Θέρμη, ἡ πόλη-λιμάνι μέ τόν σημαντικό ρόλο, ἔζησε καί γιγαντώθηκε ἐπί πολλούς αἰῶνες καί μέ πολλούς πολιτισμούς, πού οἱ νεώτεροι κατέστρεφαν κατὰ κανόνα τούς παλαιότερους: οἱ ἑλληνιστικοί χρόνοι ἐξαφάνισαν κάθε τί τό προελληνιστικό, ἐνῶ οἱ ρωμαϊκοί χρόνοι ξεθεμέλιωσαν συστηματικά κάθε τί τό ἑλληνιστικό. Καί ὅπως παρατηρεῖ ἡ Μ. Αὐλωνίτου-Τσιμπιδού⁵³, «ἡ πόλη τοῦ Κασσάνδρου πλήρωσε βαρῦ τό τίμημα τῆς μεγάλης τῆς ἀνθισῆς μέσα στοὺς αἰῶνες: τά 2300 χρόνια συνεχοῦς κατοίκησης καί ἀδιάκοπης ἐξέλιξης ἐξαφάνισαν ἀργά, ἀλλά σταθερά, τά περισσότερα ἴχνη τῆς πόλης»⁵⁴.

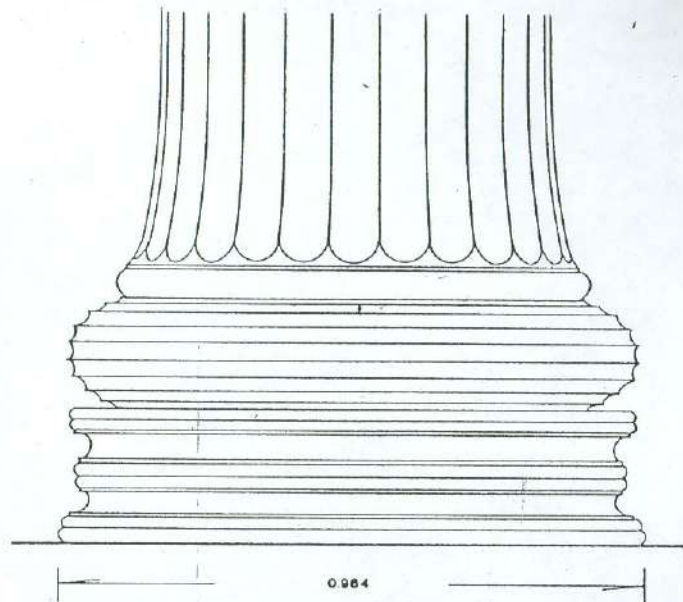
Τά προελληνιστικά εὐρήματα ἀπό τή σημερινή Θεσσαλονίκη, πού βρίσκονται στό Ἀρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης⁵⁵, εἶναι τά ἐξῆς:

1. Προπολεμικά, στήν πλατεία Ἀντιγονιδῶν (στή γωνία

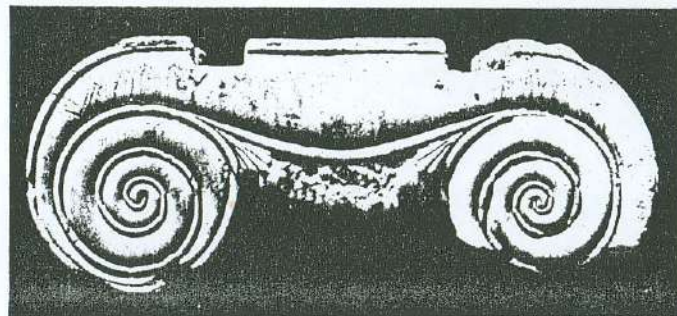
53. «Θεσσαλονίκη: ἀπό τά προϊστορικά μέχρι τά χριστιανικά χρόνια», 1986, σ. 22.

54. Καί, φυσικά, δέ χρειάζεται οὔτε κἀν νά ὑπενθυμίσουμε τήν περίπτωση τῶν σημερινῶν ἀσυνείδητων ἐργολάβων: μέσα σέ λίγα χρόνια, μετά τόν δεύτερο πόλεμο, ἐξαφάνισαν ὅ,τι εἶχε περισωθεῖ ἀπό τό πέρασμα τῶν αἰῶνων. Ἔτσι φτάσαμε στή θλιβερή κατάσταση, ἀπό τόν ναόσχημο τάφο τῆς ὁδοῦ Παπαναστασίου — τό μόνο ἑλληνιστικό ἀπομεινάρι (3ος π.Χ. αἰ.) — μέχρι τή ρωμαϊκή Καμάρα (ἀρχές 4ου μ.Χ. αἰ.), νά μεσολαβοῦν πάνω ἀπό πεντακόσια χρόνια, ἀπό τά ὅποια δέν ἔχει περισωθεῖ στή Θεσσαλονίκη οὔτε ἓνα μνημεῖο! Ἀντίθετα, σέ ὅλες τίς τοῦμπεσ καί στό Καραμπουρνάκι, μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, δέν εἶχε χτιστεῖ τίποτε, γι' αὐτό καί περισώθηκαν τόσα πολλά.

55. Στό Ἀρχαιολογικό Μουσείο εἶναι ἀποθηκευμένα πολύ περισσότερα εὐρήματα, πού εἴτε δέν ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀκόμη, εἴτε δέν εἶναι χρονολογημένα, εἴτε εἶναι ἀβέβαιοι ὁ τόπος τῆς προέλευσής τους. Ἀλλά καί ἀπό τά γνωστά καί δημοσιευμένα, ἐδῶ ἀναφέρω μόνο τά σπουδαιότερα.

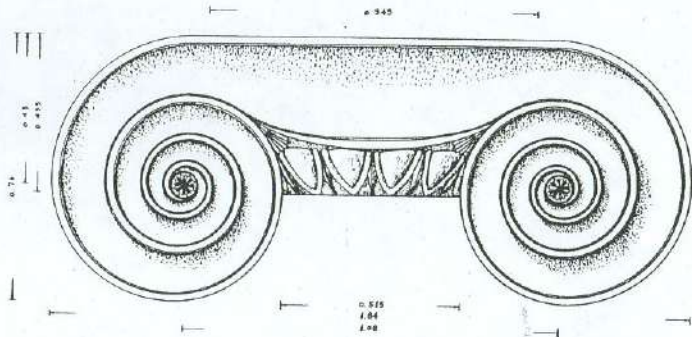
Εἰκ. 1. Βάση ἰωνικοῦ κίονα τοῦ ναοῦ τῆς Θέρμης. (Σχέδιο Ι. Τραυλοῦ).

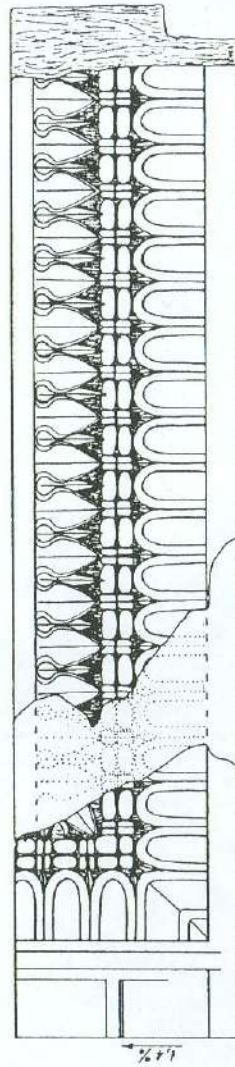
Εἰκ. 2. Ἴωνικό κιονόκρανο ἀπό τόν πρόναο τοῦ ναοῦ τῆς Θέρμης. Βρέθηκε στόν ναό τῆς Παναγούδας, ὅπου χρησίμευε ὡς βάση τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

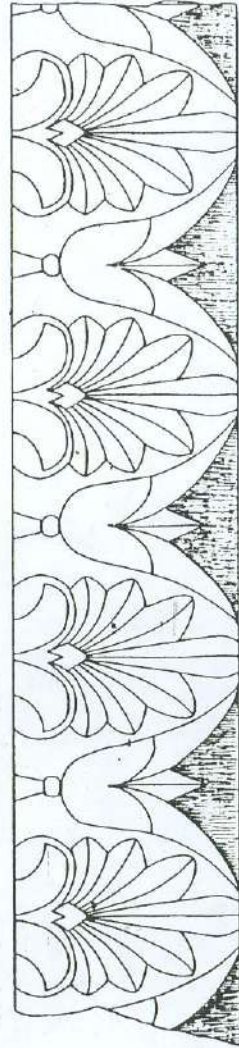
Εικ. 3. Κεφάλι παιδιού από τή ζωφόρο του ναού τής Θέρμης.

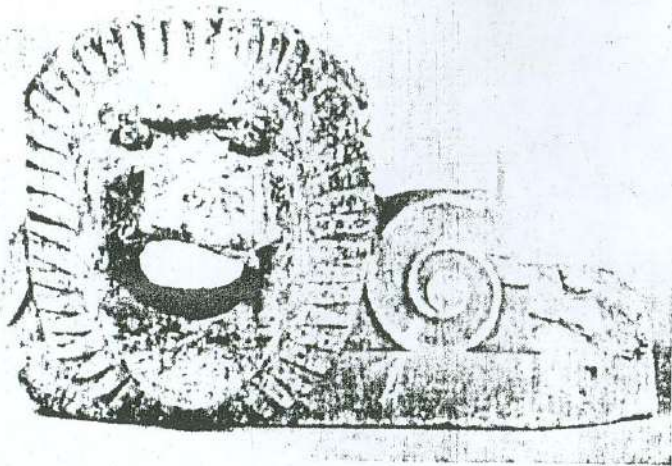
Εικ. 4. Ίωνικό κιονόκρανο από τήν εξωτερική πλευρά του ναού τής Θέρμης. (Ανέκδοτο σχέδιο των Γ. Μπακαλάκη - Αργύρη Κούντουρα).

Εικ. 5. Το καλλιτεχνικό μέγεθος του ναού τής Θέρμης φαίνεται από τό μέγεθος του κατοφλίου του σικού του ναού. (Ανέκδοτο σχέδιο των Γ. Μπακαλάκη - Αργύρη Κούντουρα).

Εικ. 6. Ανθέμια από φύλλα και κάλυκες λατού. Θραύσμα από διακοσμητική ζώνη του ναού τής Θέρμης που βρέθηκε από τον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη στην αίθλη του ναού των Αγίων Ταξιαρχών. (Ανέκδοτο σχέδιο των Γ. Μπακαλάκη - Αργύρη Κούντουρα).

Εικ. 7. Κομμάτι από μαρμαρένια ύδρορρόη τοῦ ναοῦ τῆς Θέρμης.

Οἱ εἰκ. 1, 2, 3 προέρχονται ἀπὸ τῆ μελέτη τοῦ *G. Bakalakis*, *Thermē-Thessaloniki*. «Antike Kunst», Beiheft 1, 1963.

Ἡ εἰκ. 7 προέρχεται ἀπὸ τῆ μελέτη τοῦ *Γ. Μπακαλάκη*, Ἱερό Διονύσου καὶ φαλλικά δρώμενα στῆ Θεσσαλονίκη. «Ἀρχαία Μακεδονία», τόμ. III, Θεσ., IMXA, 1983.

Τὰ ἀνέκδοτα σχέδια τῶν εἰκ. 4, 5, 6 ἔγιναν ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μπακαλάκη καὶ ἐπιμελανώθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀργύρη Κούντουρα.

τῶν ὁδῶν Διοικητηρίου καὶ Κρυστάλλη) βρέθηκαν τὰ θεμέλια ἑνὸς τεράστιου ἰωνικοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου, πού εἶχε χτιστεῖ γύρω στὸ 500 π.Χ.⁵⁶ καὶ πού κουκουλώθηκε δυστυχῶς ἀπὸ τίς σημερινές πολυκατοικίες. Τοῦ ναοῦ αὐτοῦ σώθηκαν διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη: ἀρκετὰ ἰωνικά κιονόκρανα, ἕνας κορμός ἰωνικοῦ κίονα καὶ τὸ κάτω μέρος ἑνὸς ἄλλου, ἕνα σημαντικό θραῦσμα ἀναγλύφου μὲ ἕνα ὠραῖο ἰωνικὸ κεφάλι παιδιοῦ (πού ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης), μιὰ ὠραία ὑδρορρόη καὶ μερικὰ ἄλλα κομμάτια σκορπισμένα στὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν, στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγούδας, στὸ Σιντριβάνι, στὴν Πολίχνη κ.ά.⁵⁷ Τὰ πολύτιμα αὐτὰ εὐρήματα ἀποδεικνύουν: α) ὅτι στῆ Θέρμη λατρεύονταν ἀπὸ πολὺ παλιὰ ὁ Διόνυσος (πού πρέπει νὰ ὀνομάζονταν Θερμαῖος⁵⁸ ἢ Θέρμιος

56. Πλούσια ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. *G. Bakalakis*, *Thermē-Thessaloniki*, «Antike Kunst», Beiheft 1, 1963, σ. 30 κ.έξ.· *Φ. Πέτσα*, *Χρονικά ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικά», 1966-1967*, σ. 277 κ.έξ., κυρίως σ. 285-293· *Μανόλη Ἀνδρόνικου*, Ἑλληνικά μουσεῖα, 1974, σ. 270· τοῦ ἴδιου, *Μουσεῖο Θεσσαλονίκης*, 1982, σ. 12-13· *Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου*, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, 1983, σ. 20-21· *Γ. Μπακαλάκη*, Ἱερό Διονύσου, 1984, σ. 33-35· «Θεσσαλονίκη: ἀπὸ τὰ προϊστορικά μέχρι τὰ χριστιανικά χρόνια», 1986, σ. 20-21 (καὶ πλούσια εἰκονογράφηση).

57. Εἰκόνες ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ ναοῦ αὐτοῦ βλ. στοὺς ἐξῆς: *Bakalakis*, 1963, πίν. 17-18 (ὄλα τὰ μέχρι τότε γνωστά κομμάτια· ἐπίσης σχέδιο βάσης κίονα)· *Πέτσα*, 1966-1967, πίν. 3 (τὸ κεφάλι τοῦ παιδιοῦ, καὶ κιονόκρανο)· *Ἀνδρόνικο*, 1974, σ. 276 (τὸ κεφάλι τοῦ παιδιοῦ)· *Ἀνδρόνικο*, 1982, σ. 62 (τὸ κεφάλι τοῦ παιδιοῦ)· περ. «Ἀρχαιολογία», 1983, σ. 12 (κιονόκρανο)· *Μπακαλάκη*, 1984, σ. 43-46 (ὑδρορρόη)· «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλισσῶν», 1985, σ. 212 (βάση κίονα), 214-215 (τὸ κεφάλι τοῦ παιδιοῦ, τρία κιονόκρανα, τὸ κιονόκρανο τῆς Παναγούδας, καὶ διάφορα κομμάτια κιονοκράνων), 990-991 (ὑδρορρόη)· «Θεσσαλονίκη: ἀπὸ τὰ προϊστορικά μέχρι τὰ χριστιανικά χρόνια», 1986, σ. 21 (τὸ κεφάλι τοῦ παιδιοῦ), 100 (ὑδρορρόη). Ἐπίσης δύο σχέδια (ἑνὸς κίονα καὶ τμήματος τοῦ ναοῦ) βλ. στοῦ *Πέτσα*, 1974, σ. 298 καὶ 300.

58. *Γ. Μπακαλάκη*, *Θερμαῖος*, 1953-1954, Α', σ. 220 κ.έξ., καὶ τοῦ

Διόνυσος και ήταν πολιοῦχος τῆς Θέρμης)· β) ὅτι πρὸς τιμὴν τοῦ γίνονταν φαλλικές γιορτές⁵⁹ (δὴλ ἡ περιοχή γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ ὀνομάστηκε ἀργότερα Φαλλός⁶⁰)· γ) ὅτι γιὰ νὰ εἶναι τόσο μεγάλος ὁ ναὸς τοῦ πολιοῦχου, μεγάλη πόλη θὰ ἦταν καὶ ἡ Θέρμη⁶¹ (πιθανῶς ἐκτείνονταν ἀπὸ τὸ Βαρδάρι ὡς τὴν πλατεία Δικαστηρίων — ἴσως καὶ ἀκόμη ἀνατολικότερα — καὶ ἀπὸ τὴν πλατεία Ἐμπορίου ὡς τὰ βόρεια ἀστέρα)· καὶ δ) ὅτι ὁ ἰωνικός ρυθμὸς τοῦ ναοῦ φανερώνει μεγάλη ἐπαφή τῆς Θέρμης μὲ προηγμένα κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς προκλασικούς χρόνους, ὅπως ἦταν ἡ περιοχή τῆς Ἰωνίας.

2. Στὸ παλιὸ λιμάνι βρέθηκε, φερμένο ἀπὸ ἄλλοῦ, τμήμα μαρμαρίνου πεσσοῦ, πού εἰκονίζει μιὰ παιδούλα μὲ ἀνασηκωμένο τὸ χεράκι της. Πρόκειται μάλλον γιὰ ντόπιο ἐπιτύμβιο ἔργο, πού χρονολογεῖται περὶ τὸ 450 π.Χ.⁶²

3. Ἐδῶ ἄς προστεθεῖ καὶ ἓνα εὔρημα ἀπὸ τὸ Ὠραιόκαστρο. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπάνω μέρος μιᾶς ἐπίσης ντόπιας ἐπιτύμβιας στήλης τοῦ 430-420 π.Χ., πού εἰκονίζει τὸ κεφάλι

ἴδιου, Ἰερὸ Διονύσου, 1984, σ. 32. Βλ. καὶ πῶς πάνω, σ. 32-33.

59. Ἰερὸ Διονύσου, σ. 33 κ.εξ.

60. Ὁ.π., σ. 42. Ἡ συνοικία τοῦ Φαλλοῦ μετονομάστηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς χριστιανούς σὲ συνοικία τοῦ Ὀμφαλοῦ· ἡ ὀνομασία αὐτὴ παρέμεινε ὡς τις ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας. Στὴ συνοικία τοῦ Ὀμφαλοῦ, πού ἐκτείνονταν ἀπὸ τὸ Βαρδάρι ὡς τὴν πλατεία Δικαστηρίων καὶ πού κατὰ τοὺς βυζαντινούς χρόνους ὀνομάστηκε Ὀβριακή (ἀπὸ τοὺς Ρωμανιώτες Ἑβραίους πού τὴν κατοικοῦσαν) διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία (ἀκραῖα ὄρια: οἱ Δώδεκα Ἀπόστολοι καὶ ἡ Παναγία Χαλκείων).

61. Μπακαλάκη, ὁ.π., σ. 32, ὅπου καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ ἀρχικὴ Τίνδη πρέπει νὰ ἦταν μικρὴ σὲ ἔκταση, ἀντίθετα μὲ τὴ Θέρμη, πού ἦταν πολὺ μεγαλύτερη, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν πελώριο ναὸ τοῦ πολιοῦχου της.

62. Αἰκ. Λεσποίνη, Ὁ ἀρχαῖος ναὸς τῆς Θέρμης καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Στὸν τόμο «Θεσσαλονίκη: ἀπὸ τὰ προϊστορικά μέχρι τὰ χριστιανικά χρόνια», 1986, σ. 20-21 (ὅπου καὶ εἰκόνα).

ἐνός νέου μὲ μιὰ ἀνθεματὴ ἐπίστεψη ἀπὸ πάνω του⁶³.

4. Πιθανῶς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη θὰ πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ἓνα μικρὸ τριγωνικὸ πῆλινο ἀνάγλυφο — κι αὐτὸ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. —, πού, κατὰ τὸν Μπακαλάκη, εἰκονίζει, ἐπάνω σὲ δελφίνο, κάποιον τοπικὸ δαίμονα, πού πιθανῶς νὰ ὀνομάζονταν Θέρμιος ἢ Θερμαῖος, καὶ πού ἀργότερα ταυτίστηκε μὲ τὸν Διόνυσο⁶⁴.

5. Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὸν Μπακαλάκη⁶⁵, στὴ βορινὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὁ καθηγητὴς Α. Ευγγόπουλος βρῆκε μεταπολεμικὰ σὲ ἀνασκαφὴ ἀττικά μελανόβαφα ὄστρακα ἀπὸ τὸν 5ο καὶ 4ο π.Χ. αἰ. Πρόσφατα, ὁ Μ. Τιβέριος⁶⁶ βρῆκε στὴν Ἀχειροποίητο τὰ ὄστρακα αὐτά, πού εἶχαν χαθεῖ, καὶ διαπίστωσε πὼς ὑπάρχουν καὶ παλαιότερα, καὶ ὄχι μόνο ἀττικά.

6. Μέρος σφονδύλου ἰωνικοῦ κίονα μὲ τριάντα ραβδώσεις, πού ἀνῆκε πιθανῶς σὲ κτίριο τῆς Θέρμης, βρέθηκε στὸ Ἀλατζὰ Ἰμαρέτ. Ἀχρονολόγητο⁶⁷.

7. Ἡ Θέρμη, ὅπως καὶ ἡ γειτονικὴ τῆς Ληττή⁶⁸, ἔκοβε νομίσματα δλόκληρο τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., γιὰ νὰ

63. Ὁ.π., σ. 21 (ἡ εἰκόνα στὴ σ. 10).

64. Στὸ μικρὸ αὐτὸ ἀνάγλυφο ἀναφέρεται ἡ μελέτη τοῦ Μπακαλάκη, Θερμαῖος, σ. 221-229 (ἡ εἰκόνα στὴ σ. 222).

65. Ἰερὸ Διονύσου, σ. 33.

66. Μ. Α. Τιβέριου, Ἀπὸ τὰ ἀπομεινάρια ἐνός προελληνιστικοῦ ἱεροῦ «περὶ τὸν Θερμαῖον κόλπον», στὸν τόμο «Μνήμη Δ. Λαζαρίδη», Θεσ., 1990, σ. 73 κ.εξ.

67. Φ. Πέτσα, 1974, σ. 302. (Στὸ ἴδιο δημοσίευμα ἀναφέρονται καὶ ἄλλα εὔρηματα, χωρὶς τόπο ἀνευρέσεως, πού ἴσως νὰ ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὴ Θέρμη).

68. Βλ. Βασίλη Πούλιου, Τὰ νομίσματα τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸ 148 π.Χ., στὸν τόμο «Ἀρχαία Μακεδονία», Ἀθ., 1988, σ. 54, στήλη β'.

σταματήσει απότομα γύρω στο 500 π.Χ.⁶⁹. 'Από τότε δέν ξανάκοψε ποτέ⁷⁰. Νομίσματα στη Θεσσαλονίκη ξανακόπηκαν πολλούς αιώνες αργότερα, κατά την πρώτη ρωμαϊκή κατοχή, (167-149 π.Χ.)⁷¹. 'Εχει δημοσιευθεί μόνο ένα νόμισμα, αλλά κι αυτό άμφισβητείται άν είναι τής Θέρμης⁷².

Στό Καραμπουρνάκι, όπου έγιναν πολλές άνασκαφές, τόσο από τούς Γάλλους κατά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, όσο και από τό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης προπολεμικά και μεταπολεμικά, είναι πράγματι πολλά τά εύρήματα. 'Ο άρχαιος οικισμός έμφανίζεται γύρω στο 1000 π.Χ., αλλά ή άκμή του πέφτει στους άρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους. Βρέθηκαν τμήματα κατοικιών και πολλοί τάφοι μέ πλούσια κτερίσματα του 6ου και του 5ου π.Χ. αι. (άττικά και κορινθιακά άγγεία, χρυσά έλάσματα κ.ά.)⁷³. Γενικότερα, στην περιοχή βρέθηκαν πάρα πολλά όστρακα πού, κατά τόν Τιβέριο⁷⁴, προέρχονται από άγγεία μυκηναϊκά, ροδίτικα, χιώτικα, ιωνικά, αιολικά, κορινθιακά, άττικά κ.ά. Τέλος, από την άκρη του Μικρού 'Εμβόλου έως την περιοχή του μύλου 'Αλλατίνι, ο Χ. Μπα-

69. Κατά τόν Κανατσούλη (βλ. παραπάνω, σ. 16, σημ. 7), όλες οι πόλεις τής Μιγδονίας είχαν γίνει μακεδονικές μέχρι τό 500 π.Χ. 'Επομένως ή Λητή και ή Θέρμη έκοβαν νομίσματα τό δεύτερο μισό του 6ου π.Χ. αι. επειδή μέχρι τότε ήταν αυτόνομες· μόλις έχασαν την έλευθερία τους, έχασαν και τό δικαίωμα αυτό.

70. Πούλιου, δ.π., σ. 55, στήλη α'.

71. 'Ο.π., σ. 60, στήλη β'.

72. Για τίς διχογνωμίες περί τά νομίσματα τής Θέρμης, και τή σχετική πλούσια βιβλιογραφία βλ. πρόχειρα Μ. Vickers, *Therme and Thessaloniki*, στον τόμο «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν», σ. 236, σημ. 36-38.

73. Συνοπτική και σαφή έκθεση από την Ι. Βοκοτοπούλου βλ. στον τόμο «Θεσσαλονίκη: από τά προϊστορικά μέχρι τά χριστιανικά χρόνια», 1986, σ. 17-18.

74. Μ. Α. Τιβέριου, 'Από τά άπομεινάκια, 1990, σ. 79, σημ. 49.

κιρτζής⁷⁵ βρήκε μέσα στη θάλασσα ύποβρύχιο μαρμάρινο μόλο, σε απόσταση εκατό (ή διακοσίων) μέτρων από την άκτή. Πρόκειται για «δύο λίθινες-εύθύγραμμες και μεταξύ τους παράλληλες κατά 5 μ. περίπου κατασκευές, πλάτους 4 ή 5 μέτρων, πού σώζονται σε ύψος 1 μ. από τόν πυθμένα τής θάλασσας και 1 μ. περίπου κάτω από την επιφάνειά της»⁷⁶. Τόν ίδιο προφανώς μόλο τόν είχε δεϊ τό 1863 στην περιοχή των «Πύργων» (συνοικία 'Αναλήψεως) ή 'Αγγλίδα περιηγήτρια Mary Adelaide Walker⁷⁷.

Τά εύρήματα αυτά δείχνουν, κατ' άρχήν, ότι έφόσον υπήρχε εκεί οικισμός, ήταν πολύ φυσικό νά βρεθούν και σπίτια και τάφοι. "Όσο για τά άγγεία, πού προέρχονται από άλλες περιοχές, αυτά από μόνα τους δέ μπορούν νά αποδείξουν τίποτε. Πολύ σημαντικότερα εύρήματα είναι: α) ο ύποβρύχιος μόλος, πού θεωρείται έργο προχριστιανικής έποχής, μά πού δέν έχει ακόμη μελετηθεί· β) μία χάλκινη άττική ύδρια, πού ο Τιβέριος⁷⁸ τή συσχετίζει μέ την άθηναϊκή κατοχή τής Θέρμης (431-429 π.Χ.). Πέρα όμως από τά άρχαιολογικά εύρήματα, ή άκαταλληλότητα του μικρού Καραμπουρνού στο νά παίξει ρόλο μεγάλης πόλης-λιμανιού, καθώς και ή έλλειψη στοιχειώδους έπικοινωνίας μέ τή δυτική ένδοχώρα συνηγορούν υπέρ τής γνώμης ότι ή Θέρμη ήταν πόλη πού δέ μπορούσε νά σταδιοδρομήσει επάνω στο στενό τραπέζιο ενός μικρού οικισμού.

Στην 'Ανω Τούμπα —γνωστό άρχαιολογικό χώρο ήδη από τό 1899— οι άνασκαφές διαπίστωσαν οικισμό από τό

75. Χ. Μπακιρτζή, 'Η θάλασσα όχύρωση τής Θεσσαλονίκης. «Βυζαντινά», Θεσ., τόμ. 7, 1975, σ. 322 και 476.

76. Βλ. [Βάνια Χαριολαμπίδου], Τό ύποθαλάσσιο τείχος. 'Εφ. «Θεσσαλονίκη», 17.3.1989.

77. Βλ. παραπάνω, σ. 34, σημ. 44.

78. Μ. Τιβέριου, 'Όστρακα από τό Καραμπουρνάκι, στον τόμο «Τό άρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη», 1, 1987, σ. 253-254.

3000 π.Χ., πού, ύστερα από διάφορες φάσεις, καταστράφηκε τόν 4ο π.Χ. αί. Κι έδω θεμέλια σπιτιών, πολλοί τάφοι και πολλά κορινθιακά και άττικά άγγεία, ειδώλια, χρυσά έλάσματα και κοσμήματα⁷⁹. "Όμως μιά τόσο σημαντική πόλη-λιμάνι, τί γύρευε έπάνω σέ μιά απόμακρη και μεμονωμένη τούμπα; Κι ό Ξέρξης έκανε όλόκληρη έκστρατεία για νά καταλήξει έπάνω σέ μιά τούμπα, πού δέ χωρούσε καλά καλά ούτε τούς στρατηγούς του;

Στήν τούμπα τού Σέδες έχει βρεθεί επίσης νεολιθικός οικισμός, καθώς και νεώτερος οικισμός και νεκροταφείο τών έλληνιστικών χρόνων, μαζί μέ άρκετά κτερίσματα⁸⁰. "Όστόσο, σήμερα κανείς δέν δέχεται τήν ταύτιση τής αρχαίας Θέρμης μέ τό Σέδες. "Η Θέρμη ήταν παραλιακή πόλη· τί γύρευε έξι ναυτικά μίλια πιό μέσα άπ' τή θάλασσα; "Η Θέρμη ήταν λιμάνι· τί γύρευε έπάνω σέ μιά τούμπα;

Μιά ανάλογη επισκόπηση μέ τή δική μας έπιχείρησε τό 1947 και ό Edson⁸¹ (συγκρίνοντας τά μέχρι τότε εύρήματα από Θεσσαλονίκη, Καραμπουρνάκι και Τούμπα) στήν προσπάθειά του νά άμφισβητήσει τή θεωρία τού Ρωμαίου. Παρόλο πού τά εύρήματα από τότε έχουν πληθύνει, τά συμπεράσματα μας συμπίπτουν.

"Ας δοϋμε τώρα τά αρχαιολογικά εύρήματα κατά είδη.

1. Κατοικημένοι οικισμοί μέ σπίτια και νεκροταφεία έχουν βρεθεί και στό Καραμπουρνάκι και στήν "Ανω Τούμπα και στό Σέδες. "Αρχίζουν από τή νεολιθική έποχή, οι περισσότε-

79. Βοκοποϋλου, «Θεσσαλονίκη: από τά προϊστορικά μέχρι τά χριστιανικά χρόνια», σ. 16-17.

80. "Ο.π., σ. 19-20. Βλ. και Σ. Μοσχονησιώτου, Θέρμη - Σίνδος, στόν τόμο «Τό αρχαιολογικό έργο στή Μακεδονία και Θράκη», 2, 1988, σ. 283-286.

81. Ch. Edson, Notes on the Thracian Phoros. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν», σ. 883.

ροι, και έξακολουθοϋν νά υπάρχουν μέχρι τά κλασικά και έλληνιστικά χρόνια. "Αντίθετα, στή Θεσσαλονίκη δέν έχει βρεθεί ούτε οικισμός ούτε νεκροταφείο. "Όστόσο ή ύπαρξη κατοικιών και τάφων στίς τούμπες δέ βοηθάει σέ τίποτε: και οι δεκαπέντε τούμπες διαθέτουν οικισμούς και νεκροταφεία —μήπως γι' αυτό θά 'πρεπε νά ταυτιστοϋν όλες τους μέ τή Θέρμη;

2. "Όστρακα αλλά και πλήρη άγγεία ιωνικής, έλλαδικής, αίγαιακής και ντόπιας προέλευσης έχουν βρεθεί πολλά και στό Καραμπουρνάκι και στήν "Ανω Τούμπα και στό Σέδες, πού καλύπτουν μιά περίοδο τεσσάρων αιώνων (8ος-4ος αί. π.Χ.). "Αντίθετα, στή Θεσσαλονίκη βρέθηκαν έλάχιστα. "Αλλά ούτε τά όστρακα ούτε τά άγγεία —τά πιό πολλά έπέισακτα—μποροϋν νά άποδείξουν τήν ταύτιση μέ τή Θέρμη. "Ακόμη και ή χάλκινη άττική ύδρία πού βρέθηκε στό Καραμπουρνάκι και πού ό Τιβέριος τή συνδέει μέ τήν άθηναική κατοχή τής Θέρμης δέν άποτελεί ισχυρό έπιχείρημα, όπως άποδείξαμε παραπάνω.

3. Μνημεία δέν έχουν βρεθεί ούτε στό Καραμπουρνάκι ούτε στήν "Ανω Τούμπα ούτε στό Σέδες. "Αντίθετα, στή Θεσσαλονίκη βρέθηκε ό τεράστιος ιωνικός ναός τού Διονύσου (τού 500 π.Χ.), πού ενισχύει σημαντικά τήν ταύτιση Θέρμης-Θεσσαλονίκης.

4. Τείχη. Δέ βρέθηκε τίποτα. "Όστόσο είναι γνωστό ότι ή Θέρμη ήταν όχυρωμένη ενώ οι γύρω της κώμες ήταν άτείχιστες. "Όσο για τόν ύποβρύχιο μαρμάρινο μόλο πού άρχιζε από τό Καραμπουρνάκι και έφτανε μέχρι τή συνοικία τής "Αναλήφως, αυτός, πλην τού ότι είναι άχρονολόγητος και δέν έχει μελετηθεί, δέν μπορεί —όπως μου είπε ό Μπακαλάκης— νά άφορά μόνο τό Καραμπουρνάκι, αλλά και τή Θεσσαλονίκη· επομένως δέ μπορεί νά άποδείξει τίποτε.

5. Νομίσματα: Δέ βρέθηκαν πουθενά. "Εφόσον όμως υπήρξε νομισματοκοπείο, αυτό θά πρέπει νά βρίσκονταν κοντά

στό ναό και τὰ ἄλλα δημόσια κτίρια, καὶ ὄχι ἐπάνω σέ καμιὰ τούμπα ἢ κανένα τραπέζιο.

Γενικό συμπέρασμα: Παρόλο πού τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα εἶναι τὰ μόνα ἀπτά ἀντικείμενα πού ἔχουμε, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν θεωρίες καὶ συλλογισμούς, ἐντούτοις οὔτε αὐτά βοηθοῦν στή λύση τοῦ προβλήματος. Ἀπλῶς ἐνισχύουν τήν ὑποψηφιότητα τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφήνοντας κατά μέρος τό Καραμπουρνάκι, τήν Ἄνω Τούμπα καὶ τό Σέδες. Γι' αὐτό, μετά τίς ἀρχαῖες πηγές καὶ τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα, θά προσπαθήσουμε νά δοῦμε καὶ μερικά γεωμορφολογικά δεδομένα.

Γεωμορφολογικά

Στό κεφάλαιο αὐτό θά δοῦμε α) τό πρόβλημα τῆς μορφῆς τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου κατά τούς ἀρχαίους χρόνους καὶ β) τή λειτουργία τῆς Θέρμης ὡς ἐπίγειου τῆς Πέλλας καὶ τή σχέση τῆς μέ τή μακεδονική ἐνδοχώρα.

Τό πρόβλημα τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου κατά τήν ἀρχαιότητα ἀπασχόλησε μέχρι σήμερα πολλούς ξένους καὶ δικούς μας ἱστορικούς, ἀρχαιολόγους καὶ γεωλόγους, καὶ ἡ σχετική βιβλιογραφία εἶναι ἀρκετά πλούσια. Σχεδόν ἐπί μισό αἰῶνα κυριαρχοῦσε ἡ πολύ ἐντυπωσιακή θεωρία τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου *Adolf Struck* (πού εἶχε ζήσει πολλά χρόνια στή Θεσσαλονίκη καὶ ἐξέδωσε τό βιβλίο του τό 1908). Σύμφωνα μέ τόν *Struck*, ὁ Θερμαϊκός κόλπος γύρω στό 500 π.Χ. ἔφτανε μέχρι τὰ Γιαννιτσά, καὶ οἱ πόλεις Βέροια, Ἐδεσσα, Νάουσα καὶ Πέλλα ἦταν παράλιες· ὁ ποταμός Λουδίας δέν ὑπῆρχε καὶ οἱ ἄλλοι τρεῖς ποταμοί εἶχαν τίς ἐκβολές τους πολύ βορειότερα· ἀργότερα, ἐξαιτίας τῶν προσχώσεων σχηματίστηκε ἡ λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν, δημιουργήθηκε ὁ Λουδίας καὶ ἔτσι ὁ Θερμαϊκός (γύρω στόν 1ο αἰ. π.Χ. ἢ

τό ἀργότερο τόν 5ο μ.Χ. αἰ.) ἀπέκτησε περίπου τή σημερινή του μορφή.

Ἡ θεωρία τοῦ *Struck* ἀντιμετωπίζεται σήμερα μέ σκεπτικισμό. Τρία κυρίως ἐπιχειρήματα διατυπώθηκαν γιά τήν ἀναίρεσή της: 1) Στήν περιοχή μεταξύ Γιαννιτσῶν καὶ Χαλάστρας, παρόλο πού ἀπουσιάζουν οἱ τούμπες, ἔχουμε ἀρκετές ἀρχαῖες πόλεις: Ἄλωρος, Σκύδρα κ.ἄ. ἡ ὑπαρξή τους διαφεύδει τὰ περί λίμνης ἢ θάλασσας στά μέρη ἐκεῖνα. 2) Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς Σκύλαξ καὶ Αἰσχίνης σαφῶς ἀναφέρουν ὅτι ὑπῆρχε ὁ ποταμός Λουδίας, πού ἦταν πλωτός ἀπό τή θάλασσα ἕως τήν Πέλλα. 3) Οἱ προσχώσεις τῶν ποταμῶν γίνονται μέ βραδύ ρυθμό· κάθε χίλια χρόνια ἐπεκτείνουν τή στεριά κατά 4-5 χιλιόμετρα· ἐπομένως ἡ Πέλλα, πού στά χρόνια τοῦ Χριστοῦ ἀπέιχε 22 χιλιόμετρα ἀπό τή θάλασσα, σήμερα ἀπέχει 30, καὶ συνεπῶς τό 500 π.Χ. ἀπέιχε γύρω στά 20 χιλιόμετρα —ὄχι παραπάνω⁸².

Ἦστερα ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀνασκόπηση, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς περιοχῆς δέν διέφερε καὶ πολύ ἀπό τή σημερινή: οἱ διαρκεῖς προσχώσεις τῶν τεσσάρων ποταμῶν καὶ ἡ ἔλλειψη λιμανιοῦ στίς ἐκβολές τοῦ Λουδία καὶ τοῦ Ἄξιου, πού ἦταν πλωτοί, ἀπέκλειαν τήν ἀπευθείας ναυσιπλοία ἀπό τό Αἰγαῖο πρὸς τήν Πέλλα. Ἡ Πέλλα, πού

82. Βλ. σχετικά στό περ. «Μορφές», Θεσ.: Π. Γρύπου, Τοπογραφία τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου στήν ἀρχαιότητα, ἀρ. 3, Δεκ. 1946, σ. 107-109 (καὶ μέ χάρτη τοῦ μείζονος Θερμαϊκοῦ). Χαρ. Μακαρόνα, Ὁ Θερμαϊκός καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι, ἀρ. 5, Φεβρ. 1947, σ. 184-185. Δ. Κανατσούλη, Ἡ τοπογραφία τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου στόν 5ο αἰῶνα π.Χ., ἀρ. 7, Ἀπρ. 1947, σ. 274-275. Παν. Γρύπου, Τό πρόβλημα τῆς παλαιογεωγραφίας τοῦ Θερμαϊκοῦ, ἀρ. 11, Αὐγ. 1947, σ. 43-45 καὶ ἀρ. 12, Σεπτ. 1947, σ. 464-465. Ἐκτενή βιβλιογραφία βλ. καὶ στό βιβλίο τοῦ *Γεωργίου Χ. Χιονόδη*, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τόμ. 1ος, Βέροια, 1960, σ. 120-121 κ.ἑξ. Οἱ ἀπόψεις μου ταυτίζονται μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Κανατσούλη.

ποτέ δέν υπήρξε παράλια αλλά αντίθετα ήταν απομονωμένη από τή θάλασσα, γιά νά αξιοποιήσει τά δύο ποτάμια της ή έστω τό ένα (τόν 'Αξιό) είχε ανάγκη από ένα επίπεο (τή Θέρμη) καί από ένα πορθμείο (τή Χαλάστρα). 'Ο ταξιιδιώτης, δηλαδή, έπρεπε από τή Θέρμη νά πάρει άμαξα πού θά τόν πήγαινε ώς τή Χαλάστρα, από κεί έμπαινε σέ πλοιάριο του 'Αξιού, κατέβαινε μερικά χιλιόμετρα έξω από τήν Πέλλα καί έφτανε στήν πόλη, πάλι μέ άμαξα. 'Εάν ήθελε νά χρησιμοποιήσει τόν Λουδία⁸³, έπρεπε νά βρεί τρόπο νά πάει από τή Θέρμη στις έκβολές του κι από κεί νά ανεβεί στήν Πέλλα μέ βάρκα. Φυσικά, υπήρχε καί οδική συγκοινωνία από τά χρόνια του 'Αρχέλαου.

'Η Θέρμη λοιπόν ήταν τό κλειδί γιά τήν προσπέλαση στήν Πέλλα καί στό έσωτερικό τής Μακεδονίας, αλλά αυτό ισχύει μόνο έφόσον δεχτοίμε ότι βρίσκονταν στή θέση τής Θεσσαλονίκης καί χρησιμοποιούσε τό ίδιο λιμάνι πού χρησιμοποιείται καί σήμερα. Θά ήταν άστείο νά νομίσουμε ότι θά μπορούσε νά βρίσκονταν σκαρφαλωμένη στήν "Ανω Τούμπα (άπόσταση: 6 χιλιόμετρα από τή θάλασσα) ή εξαφανισμένη στό Σέδες (άπόσταση: 6 ναυτικά μίλλια από τή θάλασσα), κι από κεί νά παίζει ρόλο έπινείου.

'Εάν πάλι δεχτοίμε ότι ή Θέρμη βρίσκονταν στό Καραμπουρνάκι —όπως ισχυρίζονται μερικοί άρχαιολόγοι—, τότε άς θυμηθοίμε τά σημαντικά μειονεκτήματα του Μικρού Καραμπουρνάκι, πού είναι:

1) Στενότητα τραπεζίου (110 μέτρα μόνο καί άκτίνα 50 μέτρων⁸⁴). Δηλαδή, ούτε καλά καλά όσο ένα χωράφι! Σέ ένα

83. Αυτό έκανε ο Αισχίνης: ταξίδεψε νύχτα, μέ μιά βάρκα, από τόν Λουδία στήν Πέλλα, γιά νά συναντήσει τόν Φίλιππο.

84. Βλ. Βακοτοπούλου, στόν τόμο «Θεσσαλονίκη: από τά προϊστορικά μέχρι τά χριστιανικά χρόνια», 1986, σ. 17.

χωράφι όμως δέ χωράει ούτε ένα χωριό —πώς θά χωρούσε μιά όλόκληρη πόλη;

2) 'Ελλειψη λιμανιού. Τό φυσικό λιμάνι στό Καραμπουρνάκι είναι μεγάλο καί έκτεθειμένο στους άνέμους. Τεχνητό λιμάνι είναι πιθανό πώς δέν υπήρχε.

3) 'Ελλειψη τείχους. Στο Καραμπουρνάκι, από καμιά άνασκαφή δέν έντοπίστηκαν τείχη. 'Ενώ ή Θέρμη ήταν όχυρωμένη, πολύ πρίν από τόν πελοποννησιακό πόλεμο.

4) 'Ελλειψη επικοινωνίας μέ τήν ένδοχώρα. Τό Καραμπουρνάκι επικοινωνούσε μόνο μέ τόν 'Ανθεμοῦντα καί τήν Κρουσίδα. Δέν υπήρχε σύνδεση μέ τή δυτική Μυγδονία καί τή Βοττιαία (περιοχή τής Πέλλας).

5) 'Η πιθανή διαδρομή Καραμπουρνάκι-Χαλάστρα, διπλάσια από τή διαδρομή λιμάνι Θεσσαλονίκης-Χαλάστρα, ήταν οικονομικά (καί όχι μόνο) άσύμφορη.

6) Τά καράβια πού έρχονταν από τό Αιγαίο, αντί νά κατευθυνθοῦν από τό Μεγάλο Καραμπουρνάκι πρós τό δυτικό λιμάνι, έπρεπε νά αλλάξουν ρότα καί νά πάνε άνατολικά πρós τό Μικρό Καραμπουρνάκι: αυτό ήταν επίσης κάτι τό οικονομικά καί πρακτικά άσύμφορο.

7) 'Εάν τό Καραμπουρνάκι ήταν κατάλληλο γιά νά παίζει ρόλο λιμανιού καί πόλης, τότε γιατί ο Κάσσανδρος τό άγνόησε καί προτίμησε τή δυτική πλευρά του Θερμαϊκού, πού ως τότε υποτίθεται ότι έμενε άχρησιμοποίητη, παρά τά πλεονεκτήματά της⁸⁵; "Αλλωστε, κανείς δέ χτίζει σέ τυχαίο μέρος: οι τοποθεσίες τών πόλεων ήταν όλες δοκιμασμένες από τά πανάρχαια χρόνια.

8) 'Η έπιλογή τής Θέρμης από τόν Ξέρξη γιά τήν έπιθεώρηση του στρατού καί του στόλου του⁸⁶ σημαίνει ότι ή

85. Βλ. παρακάτω, σ. 56.

86. Βλ. παραπάνω, σ. 19.

πόλη, για την εποχή εκείνη ήταν μεγάλη και είχε στρατηγική σημασία. Τι στρατηγική σημασία μπορούσε να έχει τό Καραμπουρνάκι, ώστε να επιλεγεί μόνο αυτό από όλα τὰ λιμάνια τῆς Μακεδονίας; Κι ὁ Ξέρξης ἔκανε ὀλόκληρη ἐκστρατεία, γιὰ νὰ κουρνιαώσει σέ ἓνα κλουβί;

9) Τό ὅτι ἡ Θέρμη εἶχε μεγάλη στρατηγική σημασία φαίνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ Μακεδόνες τή διεκδίκησαν μέ πείσμα κατά τήν περίοδο τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου⁸⁷. Ἀντίθετα, τί στρατηγική σημασία μπορούσε νὰ ἔχει τό ἀπομονωμένο Καραμπουρνάκι; Καί, ὅποιος τό κατεῖχε, μπορούσε νὰ ἐλέγχει τή Μυγδονία;

10) Τό ὅτι ἡ Θέρμη ἦταν μεγάλη πόλη, φαίνεται καί ἀπό τόν τεράστιο ναό τοῦ Διονύσου⁸⁸, ἡ ὑπαρξη τοῦ ὁποίου σημαίνει πῶς ἡ πόλη ἦταν μεγάλο θρησκευτικό κέντρο σέ ὅλη τή Μακεδονία. Στίς ἐτήσιες γιορτές καί τελετές πρός τιμὴν τοῦ Διονύσου, θά συνέρρεαν πολλοί κάτοικοι ἀπό ὅλα τὰ μέρη τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καί τῆς Θεσσαλίας. Ἀλήθεια, ὅλοι αὐτοί πού θά ἔμεναν; στό «τραπέζιο» τῶν 110 μέτρων;

Ἀπό τίς λίγες αὐτές ἐκδοχές καί παρατηρήσεις φαίνεται ὅτι καί ἡ γεωμορφολογία, παράλληλα μέ τήν ἀρχαιολογία καί τήν ἱστορία, μπορεῖ νὰ βοηθήσει, ὡς ἓνα σημεῖο, στή διερεύνηση τοῦ θέματος.

87. Βλ. παραπάνω, σ. 20.

88. Βλ. παραπάνω, σ. 38 κ.έξ.

Π Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἴδρυση τῆς Θεσσαλονίκης

Κι ἐρχόμαστε στήν ἐποχή τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ Κάσσανδρος⁸⁹, ἀφοῦ κατάφερε νὰ πάρει στά χέρια του τήν ἐξουσία τοῦ παλιοῦ μακεδονικοῦ κράτους (μέ τό ὅποιο ἦταν πλέον ἐνωμένη καί ὅλη ἡ νότια Ἑλλάδα), θέλησε νὰ συνδεθεῖ καί τυπικά μέ τόν βασιλικό οἶκο τῆς Μακεδονίας καί ἔτσι παντρεύτηκε τή Θεσσαλονίκη, ἑτεροθαλή ἀδελφή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐπιδιώκοντας νὰ καλοπιάσει τούς Μακεδόνες πού δέν τόν ἤθελαν γιὰτί πολεμοῦσε τό παλάτι, ἀλλά καί μέ τήν πολιτική διορατικότητά του πού συνειδητοποίησε τὰ πολλά πλεονεκτήματα τῆς Θέρμης⁹⁰ σέ σχέση μέ

89. Ἀνάλυση τῶν προθέσεων καί δραματισμῶν τοῦ Κάσσανδρου σχετικά μέ τήν ἴδρυση τῆς Θεσσαλονίκης καί τοποθέτηση τοῦ ἔργου του μέσα στήν ἐποχή του βλ. στή μελέτη τοῦ *I. Βαγιατζίδου*, *Εἰσαγωγή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης*, «Μακεδονικά», τόμ. Α', 1940, σ. 388-416.

90. Νομίζω ὅτι ὁ Κάσσανδρος εἶναι ὁ πρῶτος πού κατάλαβε τή σημασία τῆς Θέρμης, κάτι πού τό ἀπέδειξε ἐμπρακτά μέ τήν ἴδρυση τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡς τότε οἱ Μακεδόνες λάτρευαν μέ φανατισμό τήν πρωτεύουσά τους, τήν Πέλλα, καί οἱ βασιλεῖς τους διέθεταν τρομακτικά ποσά γιὰ νὰ τήν κάνουν νὰ λάμψει μέσα στό χρυσάφι. Ἐπίσης παρέβλεπαν τὰ σημαντικά μειονεκτήματα τῆς Πέλλας, κυριότερα ἀπό τὰ ὅποια ἦταν ἡ γεωγραφική ἀπομόνωσή της καί ἡ ἐλώδης περιοχή πού τήν περιέβαλλε. Φαίνεται μάλιστα πῶς εἰδικά τή Θέρμη τήν ὑπέβλεπαν, ὄχι μόνο σάν ἀνταγωνίστρια (πού διέθετε μεγάλο λιμάνι, μοναδικό σέ ὅλη τή Μακεδονία), ἀλλά καί γιὰτί ἡ Θέρμη, μέ τό θρακικό παρελθόν της καί τόν ἀνάμικτο πληθυσμό της, βρῖσκονταν ἔξω ἀπό τίς παραδόσεις καί τὰ ἔθνηκα ἰδανικά τῆς μακεδονικῆς φυλῆς. Τό πόσο σωστά ἔβλεπε ὁ Κάσσανδρος, τό ἀπέδειξαν ἀργότερα οἱ Ρωμαῖοι, πού ἔκαναν τή Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας. Κι ὅσο γιὰ τήν Πέλλα, ρῆμαξε ἀνέλπιστα γρήγορα, ἀκριβῶς γιὰτί δέν εἶχε καμιά προϋπόθεση νὰ ἐπιβιώσει.

τήν Πέλλα⁹¹, Ἰδρυσε⁹² τό 315 (ἢ 316)⁹³ π.Χ. μία νέα πόλη στό
μυχό τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου, πού τήν ὀνόμασε Θεσσαλονίκη,
γιά νά τιμήσει τή γυναίκα του.

Οἱ γνώσεις μας γιά τήν Ἰδρυση τῆς Θεσσαλονίκης βασί-
ζονται ἀποκλειστικά σέ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Στράβωνα⁹⁴,
σύμφωνα μέ τό ὅποιο ὁ Κάσσανδρος γκρέμισε 26 μικρές
πόλεις τῆς περιοχῆς τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου καί τῆς Κρουσίδας
(δυτικῆς Χαλκιδικῆς) καί ἀνάγκασε τούς κατοίκους τους νά
ρθοῦν καί νά κατοικήσουν στή νέα πόλη, τή Θεσσαλονίκη· οἱ
σημαντικότερες ἀπό τίς μικρές αὐτές πόλεις ἦταν ἡ Ἀπολλω-
νία, ἡ Χαλάστρα, ἡ Θέρμη, ἡ Γαρησοός, ἡ Αἴνεια καί ὁ
Κισσός⁹⁵. Σέ ἄλλο πάλι ἀπόσπασμα ὁ Στράβων λέει ὅτι ἡ
Θεσσαλονίκη παλαιότερα ὀνομάζονταν Θέρμη.

Πιό πάνω⁹⁶ εἶδαμε τίς ἀντιτιθέμενες θεωρίες, τόσο τοῦ
Δήμιτσα (πού τοποθετεῖ τή Θέρμη στό Σέδες ἢ κοντά στό
Σέδες), ὅσο καί τοῦ Μπακαλάκη (πού ταυτίζει τίς δύο πόλεις,
μέ βάση τόν ναό τοῦ Διονύσου). Ἐδῶ θά ἤθελα νά ἐπιμείνουμε
λίγο ἀκόμη στό περίφημο ἀπόσπασμα τοῦ Στράβωνα, πού
εἶδαμε παραπάνω καί πού ἀποτελεῖ τό πιστοποιητικό γεννή-
σεως τῆς νέας πόλης.

91. Βλ. παραπάνω, σ. 51-52.

92. Ἀπό ὅ,τι ξέρω, ὁ Κάσσανδρος εἶναι ὁ μόνος μετά τόν Μέγα
Ἀλέξανδρο πού ἰδρυσε νέες πόλεις τόσο στή Μακεδονία (Θεσσαλονίκη,
Κασσάνδρεια κ.ά.) ὅσο καί στή νότια Ἑλλάδα, ὅπου ξανάχτισε τή Θήβα.

93. Μερικοί προτείνουν —χωρίς νά πείθουν— ὡς ἔτος ἰδρύσεως τό
305 π.Χ.

94. Βλ. πιό πάνω, σ. 23-24, σημ. 23-24.

95. Ἡ Ἀπολλωνία βρισκόταν κοντά στή λίμνη Βόλβη, ἡ Χαλάστρα
κοντά στίς ἐκβολές τοῦ Ἀξιοῦ, ἡ Θέρμη—στόν μυχό τοῦ Θερμαϊκοῦ, ἡ
Γαρησοός ἄγνωστο πού, ἡ Αἴνεια στό Μεγάλο Κραμπουρού (κοντά
στήν Ἐπανομή) καί ὁ Κισσός στήν κορυφή τοῦ Χορτιάτη ἢ λίγο
παρακάτω.

96. Στό κεφάλαιο «Θεωρίες γιά τήν τοποθεσία τῆς Θέρμης».

Πρῶτα πρῶτα, ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι τόσο ὁ Στράβων ὡσα,
καί ὁ Πλίνιος ἐξῆσαν τρεῖς αἰῶνες μετά τήν Ἰδρυση τῆς
Θεσσαλονίκης⁹⁷ καί εἶναι πιθανό ὅτι δέ γνώριζαν καλά τήν
περιοχή⁹⁸, χωρία πού ἐνδέχεται νά βασίζονται σέ λανθασμένες
ἢ ἑλλιπεῖς πηγές.

Σχετικά μέ τά χωρία:

1) «Καθελών»: Γιά τό ὅτι ὁ Κάσσανδρος γκρέμισε καί
κατέστρεψε τίς 26 μικρές πόλεις (ἄν τό ἀπόσπ. 21 δέν εἶναι
νόθο), ἡ ἀρχαιολογία διαψεύδει τόν Στράβωνα: ὅλα τά γνωστά
πολίσιμα πού ἀναφέρει (Χαλάστρα, Αἴνεια, Ἀπολλωνία)
ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν καί νά ὑφίστανται ἕως τόν 2ο μ.Χ. αἰ.,
τόσο σάν κτίσματα ὅσο καί σάν πολιτικές ὀντότητες (μέ
βουλευτήρια κτλ.). Μόνο ἡ Θέρμη ἐξαφανίστηκε ὀριστικά,
γιατί πάνω σ' αὐτήν χτίστηκε ἡ Θεσσαλονίκη καί γιατί ἡ
πολιτική της ὑπόσταση μεταβιβάστηκε προφανῶς στή νέα
πόλη. Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἱστορικός
Πολύβιος (205-125 π.Χ.) —ὁ πρῶτος συγγραφέας πού ἀναφέ-
ρει τή Θεσσαλονίκη— δέ μνημονεύει καθόλου τή Θέρμη: ἡ
παλιά πόλη εἶχε πλεόν συγχωνευθεῖ μέ τή νέα. Τό γεγονός
ὡστόσο ὅτι ἀπό τά 26 πολίσιμα ὁ Στράβων ἀναφέρει μόνο
τά ἔξι, πού προφανῶς ἦταν οἱ πιό γνωστές πόλεις, καί πού
καμιά ἀπό αὐτές δέν ἦταν χτισμένη ἐπάνω σέ τούμπα, πρέπει
νά μᾶς βάλει σέ σκέψεις. Μήπως τά ὑπόλοιπα εἴκοσι πολίσιμα-
τα δέν εἶναι παρά οἱ μικροί καί ἀνώνυμοι οἰκισμοί ἐπάνω στίς
τοῦμπες; Οἱ οἰκισμοί αὐτοί, χτισμένοι ἐπάνω σέ τεχνητά
ὕψωματα, κατάλληλα γιά τήν ἀσφάλεια τοῦ προϊστορικοῦ
ἀνθρώπου, στήν ἐποχή τοῦ Κασσάνδρου ἀποτελοῦσαν πλεόν
νεολιθικά ἐπιβιώματα, πού δέν εἶχαν λόγο ὑπάρξεως, ἀφοῦ
ὅλες οἱ πόλεις ἦταν πλεόν περιτειχισμένες. Ἡ Ἰδρυση τῆς νέας

97. Καί οἱ δύο τους εἶναι σύγχρονοι τοῦ Χριστοῦ.

98. Βλ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, 1983, σ. 21.

πόλης παρείχε στον Κάσσανδρο την ευκαιρία να καταργήσει τα νεολιθικά αυτά επιβιώματα και να μεταφέρει τον πληθυσμό τους στη Θεσσαλονίκη. Και, πράγματι, στις περισσότερες από αυτές τις τοῦμπες, τα αρχαιολογικά εῦρηματα δείχνουν μιὰ απότομη καταστροφή στους ἑλληνιστικούς χρόνους.

2) «*Συνοικίσις*»: Εἶναι δυνατό ὁ Κάσσανδρος νὰ ἀνάγκασε μέ τό ζόρι τοὺς κατοίκους τῶν γύρω πόλεων καί τῆς Χαλκιδικῆς νὰ ἐγκατασταθοῦν στή νέα πόλη; «Καθεῖλε», βέβαια, τοὺς οἰκισμοὺς στίς τριγύρω τοῦμπες ἀλλά ἀποκλείεται νὰ ἔκανε τό ἴδιο καί μέ τίς μεγαλύτερες πόλεις. Ἄλλωστε, κανεῖς δέ χτίζει μιὰ νέα πόλη ρημάζοντας τήν ἐνδοχώρα της. Στήν περίπτωσι, ἐπομένως, τῶν γύρω πόλεων, φαίνεται ὅτι ὁ Κάσσανδρος, γιά νὰ προσελκύσει κατοίκους στή νέα πόλη, ὑποσχέθηκε μέ ἐπίσημη διακήρυξη τήν ἐξασφάλισι ἐργασίας καί τήν παροχή στέγης σέ ὅποιον θά ἤθελε νὰ ἐγκατασταθεῖ στή γῆ τῆς ἐπαγγελίας. Τοῦ πρόσφερε δηλ. κίνητρα καί διευκολύνσεις, στά πλαίσια μιᾶς φιλολαϊκῆς πολιτικῆς. Ἐξἄλλου, ἄς μήν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μέ τά ὑπολείμματα ἔστω τῆς δημοκρατικῆς ἐμπειρίας καί παράδοσης, δέν ἦταν Περσία· οἱ πόλεις καί τά χωριά εἶχαν βουλευτήρια καί τοπιική διοίκησι, καί κανεῖς δέν μπορούσε νὰ τοὺς τά ἀφαιρέσει. Καί φυσικά, ὁ Κάσσανδρος, πού πολεμοῦσε τό παλάτι καί προσπαθοῦσε νὰ πάρει μέ τό μέρος του τοὺς «φιλοβασιλικούς» Μακεδόνες, δέν θά ἔκανε ποτέ ἐνέργειες πού θά τόν καθιστοῦσαν ἀντιπαθῆ καί μισητό στό λαό. (Αὐτά τά ἔκανε ὁ Φίλιππος, ἀλλά αὐτός διέθετε καί δύναμι καί δημοτικότη).

3) «*Κασσάνδρου κτίσιμα*»: Τί ἀκριβῶς ἔκανε ὁ Κάσσανδρος ἰδρύοντας τή νέα πόλη; Κατά τή γνώμη μου, τά ἑξῆς: α) Διεύρυνσι τῆς παλιᾶς πόλης πρὸς τά ἀνατολικά (μέχρι τήν

Καμάρα;⁹⁹) καί τά βόρεια (μέχρι καί τήν Ἀκρόπολι¹⁰⁰). β) Πληρέστερη¹⁰¹ καί συστηματικότερη ὀχύρωσι, κατά τοὺς κανόνες τῆς ἐποχῆς¹⁰². γ) Νέο πολεοδομικό σχέδιο μέ βάση τό ἵπποδάμειο σύστημα (μέ κάθετους καί ὀριζόντιους δρόμους), πού πιθανῶς κατέστρεψε τά παλαιότερα σπίτια. δ) Ἴδρυσι ναοῦ καί ἄλλων ἱερῶν, μεγαλύτερου βουλευτηρίου, καί γενικότερα δημιουργία μεγαλύτερου κέντρου (ἀγορᾶς)¹⁰³. ε) Λιμενικά ἔργα¹⁰⁴. Τέλος, δέν ἀποκλείεται, ὁ Κάσσανδρος νὰ ἔκανε καί μιὰ ἐπίσημη διακήρυξι ἀνεξιθρησκείας¹⁰⁵, πού θά εἶχε σάν

99. Ὁ Γαλέριος τήν ἐπεξέτεινε ἀκόμη πιό ἀνατολικά: μέχρι τό Σιντριβάνι.

100. Τμῆμα ἑλληνιστικοῦ τείχους, σφηνωμένο στά βόρεια κάστρα τῆς πόλης, βλ. στῶν *Γεωργίου Γούναρη*. Τά τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσ., 1976, πίν. 29. Ἄλλο τμῆμα βλ. στοῦ *Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, 1983, σ. 27.

101. Γιά τό ὅτι ἡ Θέρμη ἦταν ὀχυρωμένη πόλη, βλ. παραπάνω σ. 18.

102. Πόσον καιρό διήρκεσαν τά ὀχυρωματικά ἔργα; Πάντως, τριάντα χρόνια ἀργότερα, ἡ Θεσσαλονίκη διέθετε τόσο ἰσχυρά κάστρα, ὥστε νὰ καταφύγει σ' αὐτήν ὁ Ἀντίγονος πού καταδιώκονταν ἀπό τόν Πύρρο.

103. Βλ. *Εὐτέρπη Μαρκῆ*, Ἡ Θεσσαλονίκη στήν ἀρχαιότητα. Περ. «Ἀρχαιολογία», ἀρ. 7, Μάιος 1983, σ. 12, στήλι β'. Πολλοί ταυτίζουν τή ρωμαϊκή ἀγορά μέ τήν ἑλληνιστική, ἐνῶ τό κέντρο τῆς Θέρμης ἴσως νὰ εἶχε σχέση μέ τό ναό τοῦ Διονύσου.

104. Τό λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἔφτανε μέχρι τήν ὁδὸ Πολυτεχνείου (στό σημερινὸ «Δημόκριτον»), τήν πλατεία Ἐμπορίου (ὁδὸ Ἐδέσσης) καί τόν ναό τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ (σὴν ὁμώνυμη ὁδὸ). Ἴσως τά ὄρια αὐτά νὰ ὑπῆρχαν καί ἐπὶ Κασσάνδρου, ἀκόμη καί πιό πρὶν· βλ. *Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα* (ὁ ὁποῖος βασίζεται στὸν Tafel καί ἄλλους ξένους συγγραφεῖς). Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος πρῶτον, Ἀθ., 1870, σ. 217-218. Ὁ *Cousinéry* (Voyage dans la Macédoine, 1er tome, Paris, 1831, δεύτερο κεφάλαιο) θεωρεῖ τὴ Θέρμη ὡς μιὰ ἀπὸ τίς βάσεις τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ τοῦ Φιλίππου.

105. Τόσο στήν ἑλληνιστικὴ ὄσο καί στή ρωμαϊκὴ Θεσσαλονίκη, ἐκτός ἀπὸ τίς ἐπίσημες λατρεῖες τοῦ Διονύσου καί τοῦ Δωδεκαθέου λατρεύονταν ἐλεύθερα, μέ ναοὺς καί τελετές, καί πολλοὶ ἄλλοι θεοί, αἰγυπτιακῆς καί ἰουδαϊκῆς, ἀκόμη καί κελτικῆς, προέλευσης.

ἀποτέλεσμα τήν πυκνή προσέλευση ὄχι μόνο Ἑλλήνων ἀπό ἄλλες περιοχές ἀλλά καί ἀλλοδαπῶν (κυρίως Αἰγυπτίων καί Ἰουδαίων¹⁰⁶), πού θά ἔσπευσαν νά ἐγκατασταθοῦν στή νέα πόλη, ὅπου ἦταν ἐλεύθερη ἡ ἄσκηση κάθε θρησκείας καί λατρείας¹⁰⁷.

Ἑτυμολογικά Θεσσαλονίκης

Τί μπορεῖ νά σημαίνει Θεσσαλονίκη; Νίκη τῶν Θεσσαλῶν; ἡ νίκη ἐναντίον τῶν Θεσσαλῶν; "Ὅλοι ὅσοι καταπιάστηκαν μέ τό θέμα αὐτό, ἀρχαῖοι καί νέοι, πῆραν τή μιά ἢ τήν ἄλλη θέση καί προσπάθησαν νά βροῦν ἱστορικά, κυρίως, ἐπιχειρήματα γιά νά δικαιολογήσουν τήν ἀποψή τους." Ἄλλοι εἶπαν ὅτι τό ὄνομα αὐτό τό ἔδωσε ὁ Φίλιππος στήν κόρη του, ἐπειδή τή μέρα τῆς γέννησής της, ὁ Φίλιππος εἶχε νικήσει τοὺς Θεσσαλοὺς σέ μιά μάχη ἢ, γενικά, σέ ἀνάμνηση κάποιας νίκης του ἐναντίον τῶν Θεσσαλῶν. "Ἄλλοι, πάλι, ἰσχυρίζονται ὅτι κάποτε οἱ Θεσσαλοὶ εἶχαν νικηθεῖ κοντά στή Θέρμη!

Νομίζω πῶς ὅλες αὐτές οἱ ἐρμηνεῖες δέ μποροῦν νά σταθοῦν ἐφόσον συνδέουν τό ὄνομα Θεσσαλονίκη μέ δῆθεν ἱστορικά γεγονότα. Πράγματι, δέν ἔγινε καμιά μάχη μεταξύ

106. Ὁ Βακαλόπουλος, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, 1983, σ. 23-24 πιθανολογεῖ τήν πρώτη ἐγκατάσταση Ἑβραίων αὐτίς πρῶτες κιόλας μετά τήν κτίση τῆς Θεσσαλονίκης δεκαετίες». Κατά τήν Ἑγκυκλοπαίδεια Judaica (βλ. περ. «Χρονικά» τοῦ ΚΙΣΕ, Ἄθ., ἀρ. 70, Σεπτ. 1984, σ. 6), «πιστεύεται ὅτι γύρω στό 140 π.Χ. [δηλ. στά πρῶτα χρόνια τῆς ρωμαϊκρατίας] ἔφτασε στή Θεσσαλονίκη μιά ομάδα Ἑβραίων ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, πού ἀποτέλεσε τήν πρώτη ἐβραϊκή κοινότητα τῆς πόλης». Προσωπικά, συμφωνῶ μέ τόν Βακαλόπουλο.

107. Αὐτό ἀνταποκρίνονταν βέβαια στό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἀλλά στήν Πέλλα καί στήν Ἀθήνα (πρωτεύουσες μέ ὁμογενή ἑλληνικό πληθυσμό) ἐπικρατοῦσε μόνο ἡ ἐπίσημη θρησκεία καί κυριαρχοῦσε ἕνα πνεῦμα σοβινισμού.

Θεσσαλῶν καί Μακεδόνων, οὔτε οἱ Μακεδόνες νίκησαν ποτέ τοὺς Θεσσαλοὺς οὔτε οἱ Θεσσαλοὶ τοὺς Μακεδόνες. Ἀλλά καί ἂν ἀκόμα εἶχε συμβεῖ κάποια μάχη ἢ κάποια νίκη, ὁ Φίλιππος δέν εἶχε κανένα συμφέρον νά τήν ἀποθανατίσει μέ τό ὄνομα τῆς κόρης του. Τέλος, ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι κανένα παιδί του ὁ Φίλιππος δέν τό βάφτισε εἰς ἀνάμνηση κάποιας νίκης του· γιὰ αὐτό νά τό ἔκανε εἰδικά γιά τή Θεσσαλονίκη;

Μέ βάση καί πάλι τόν Χατζηιωάννου¹⁰⁸, θά προσπαθήσω νά δώσω μιά ἐξήγηση πού νά βραβεῖται, ὄχι σέ ἱστορικά γεγονότα, ἀλλά ἀποκλειστικά στή θεσσαλική μυθολογία. "Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος¹⁰⁹, στά μυθικά χρόνια ἡ Θεσσαλία ἦταν μιά ἀπέραντη λίμνη. Μέ τόν καιρό, τά νερά ὑποχώρησαν, χύθηκαν στή θάλασσα καί ἡ Θεσσαλία ἀπέκτησε τή σημερινή της μορφή, νικώντας τά νερά καί τή θάλασσα. Καί γιά ἀνάμνηση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ γεγονότος, οἱ Θεσσαλοὶ ὀνόμασαν μιά νηριίδα (νεράιδα) Θεσσαλονίκη¹¹⁰, τῆς ἔδωσαν δηλ. ἕνα ὄνομα πού θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ ὡς νίκη τῶν Θεσσαλῶν ἐναντίον τῆς θάλασσας.

Κι ὅμως, δέν σημαίνει ἀκριβῶς αὐτό. Σύμφωνα μέ τόν Χατζηιωάννου, τόσο τό ὄνομα Θεσσαλία ὅσο καί τό ὄνομα τοῦ γενάρχη της Θεσσαλοῦ, παράγονται ἀπό τήν ἀμάρτυρη προελληνική λέξη θέσσαλα (στόν ἐνικό: τό θέσσαλον), πού σημαίνει νερά, καί πού εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς μέ τή λέξη θάλασσα¹¹¹. Θέσσαλα καί θάλασσα, λοιπόν, εἶναι τό ἴδιο πράγμα. Ἐπομένως ἡ Θεσσαλονίκη κάλλιστα θά μπορούσε νά εἶναι Θαλασσο-νίκη. Ἐπειδή ὅμως ὁ σωστός τύπος, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Μπα-

108. Μιχαήλ ΧΨ' Ἰωάννου, Θεμαίς, 1879, σ. 12-14.

109. «Τὴν δὲ Θεσσαλίην λόγος ἐστὶ τὸ παλαιὸν εἶναι λίμνην» (Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι, Ζ', 120).

110. ΧΨ' Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 14.

111. Ὁ.π.

καλάκης¹¹², δέν είναι Θεσσαλονίκη αλλά Θεσσαλονίκηια (θηλυκό του ἀμάρτυρου ἐπιθέτου Θεσσαλόνικος, πού τό δεύτερο συνθετικό του σημαίνει νικητής), τότε Θεσσαλονίκηια (καί ἐπί τό συντομότερον Θεσσαλονίκη) είναι ἡ θαλασσονηκτήρια, ἡ νικητήρια τῆς θάλασσας¹¹³, δηλαδή ἡ νικητήρια τῶν νερῶν, τῶν καταστρεπτικῶν πλημμυρῶν. Καί μέ τή σημασία αὐτή λατρεύονταν ἀπό τοὺς Θεσσαλοὺς ἡ νεράιδα Θεσσαλονίκη.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στόν Φίλιππο. Ὁ Φίλιππος θέλοντας νά διεισδύσει εἰρηνικά στή βόρεια Θεσσαλία, πού ἐκεῖνη τήν ἐποχή μαστίζονταν ἀπό αἱματηρές ἐριδες δημοκρατικῶν, ἀριστοκρατῶν καί τυράννων, καί προσπαθώντας νά τήν προσεταιριστεῖ διπλωματικά, παντρεύτηκε μιὰ ἐπιφανή ἀριστοκράτισσα ἀπό τίς Φερές (Βελεστίνο), τή Νικησίπολη¹¹⁴, ἡ ὁποία τοῦ γέννησε, τό 352 π.Χ., ἓνα κοριτσάκι. Τό κοριτσάκι αὐτό ὁ Φίλιππος, θέλοντας νά τιμήσει ὄχι μόνο τή Θεσσαλή γυναίκα του ἀλλά καί τοὺς συμμάχους του τοὺς Θεσσαλοὺς, τό ὄνομασε εὐστοχα καί διπλωματικά Θεσσαλονίκη, τοῦ ἔδωσε δηλ. τό ὄνομα τῆς Θεσσαλῆς νεράιδας, πού φαίνεται πώς οἱ Θεσσαλοὶ τήν εἶχαν σάν ἔθνικό τους σύμβολο. Καί ἔτσι, πράγματι, τοὺς κέρδισε.

Τριάντα ἐφτά χρόνια ἀργότερα, ὁ Κάσσανδρος, πού ἐν τῷ μεταξύ εἶχε παντρευτεῖ τή Θεσσαλονίκη, ἔδωσε τό ὄνομά της στή νέα πόλη πού ἔχτισε. Καί θεωρῶ πολύ βέβαιο ὅτι ὁ Κάσσανδρος δέ θά τό ἔκανε ποτέ αὐτό, ἐάν τό ὄνομα τῆς γυναίκας του εἶχε καμία σχέση μέ νίκη τῶν Θεσσαλῶν, κάτι πού θά πλήγωνε τήν ἔθνική εὐθιξία τῶν Μακεδόνων. Σίγουρα

112. Γεωργίου Μπακαλάκη, Ἡ Βασίλισσα Θεσσαλονίκη. «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 61ος, 1986, σ. 59.

113. Χ' Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 14.

114. Γ. Μπακαλάκη, Φεραία Νικησίπολις. Περ. «Ἵππερετα», τόμ. 1ος, Ἀθ., 1990 (πρακτικά συνεδρίου «Φεραῖν κτλ.»), σ. 89-91.

ὅμως τό ὄνομα μιᾶς νεράιδας, πού συμβόλιζε τή νίκη τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, ὄχι μόνο δέ θά ἐνοχλοῦσε κανέναν ἀλλά ἴσα ἴσα θά ἦταν καί πολύ ἀγαπητό.

Αὐτό ἀκριβῶς ἐκφράζει καί ὁ Κωστής Παλαμᾶς στό ποίημά του «Θεσσαλονίκη»¹¹⁵, πού γράφτηκε τό 1927 καί πού ἀρχίζει ὡς ἑξῆς:

Ἡ Θεσσαλή νεράιδα πού σοῦ χάρισε

τ' ὄνομά της,

ποιός ξέρει! ἀπό τά μάγια θά σέ μοῖρανε

τά δικά της.

Τό κακό εἶναι πώς πουθενά δέ μᾶς παραδίδεται ὅτι ὑπῆρχε νεράιδα μέ τό ὄνομα Θεσσαλονίκη. Πρόκειται γιά πιθανολόγημα τοῦ Χατζηιωάννου, πού ὡστόσο ἀνοίγει νέους δρόμους ἐρευνας περὶ τό ὄνομα, μακριά ἀπό τοὺς πολέμους καί τίς νίκες Μακεδόνων καί Θεσσαλῶν.

Ἐνα παραμῦθι

Ἄλλά ἄς ἐπανεέλθουμε στή βασιλοπούλα Θεσσαλονίκη¹¹⁶. Ἡ μητέρα της, ἡ Νικησίπολις, πέθανε ξαφνικά τρεῖς ἐβδομάδες μετὰ τή γέννα, ἀφήνοντας ὄρφανό τό κοριτσάκι της μέσα σέ ἓνα ἀλληλοσπαρασσόμενο παλάτι, μέ κλίβες καί φατρίες, πού εὐδοκίμησαν ἀκόμη περισσότερο κατὰ τή διάρκεια τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Φυσικά, κυριαρχοῦσε ἡ Ὀλυμπιάδα, ἡ μητέρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πραγ-

115. Κωστή Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη. Στήν ποιητική του συλλογή «Περάσματα καί χαιρετισμοί», Ἀθ., 1931. Βλ. τώρα στά «Ἀπαντά» του, τόμ. 9ος, Ἀθ., γ.χ., σ. 455-456.

116. Γιά τή βασίλισσα Θεσσαλονίκη βλ. πρόχειρα στό Ἐγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ἐλευθερουδάκη, τόμ. 6ος, σ. 521, ὅπου καί ἀρκετά λάθη.

ματικά δαιμονισμένη γυναίκα, πού είναι πιθανό ότι δολοφόνησε τή Νικησίπολη. Μέσα σ' ένα τέτοιο περιβάλλον, ή Θεσσαλονίκη πρέπει νά παραδοκούσε τή στιγμή πού θά έπαιρνε έκδίκηση. Δέν είναι έπομένως τυχαίο τό ότι παντρεύτηκε τόν Κάσσανδρο, στρατιωτικό πού κι αυτός μισούσε θανάσιμα τόν Μέγα 'Αλέξανδρο και τό σόι του. Και είναι πολύ πιθανό ότι τό σόι αυτό, πού ό άδίστακτος Κάσσανδρος τό ξέκανε μέχρις ενός, τό ξέκανε μέ τή συναίνεση τής Θεσσαλονίκης.

Μόνο πού κι αυτοί δέν είχαν καλύτερη τύχη. Μιά τραγωδία, όμοια μέ τών 'Ατρείδων, ξετυλίχτηκε στό παλάτι, πού πρέπει νά συγκλόνισε σίγουρα όλη τή Μακεδονία. 'Η Θεσσαλονίκη απέκτησε απ' τόν Κάσσανδρο τρεις γιούς: τόν Φίλιππο, τόν 'Αντίπατρο και τόν 'Αλέξανδρο. Μετά τόν θάνατο του Κασσάνδρου, βασίλεψε λίγα χρόνια ό πρώτος γιός, ό Φίλιππος, αλλά πέθανε πολύ νέος από φθίση. Τόν διαδέχθηκαν τότε ό 'Αντίπατρος και ό 'Αλέξανδρος ως συμβασιλείς. 'Ο 'Αντίπατρος, όμως, βλέποντας ότι ή μητέρα τους εύνοούσε περισσότερο τόν αδελφό του και αυτόν τόν άδικούσε, δολοφόνησε τή Θεσσαλονίκη, εκτελέστηκε όμως και αυτός αργότερα από τόν πεθερό του, Λυσίμαχο. 'Αλλά και ό 'Αλέξανδρος, αφού βασίλεψε σχεδόν δύο χρόνια, δολοφονήθηκε από τόν Δημήτριο τόν Πολιορκητή. Έτσι ξεκληρίστηκε έντελώς ή οικογένεια του Κασσάνδρου.

"Ας έρθουμε τώρα στή λαϊκή μας παράδοση, για νά διατυπώσουμε κάποιες προσωπικές έκδοχές. "Όλοι λίγο-πολύ ξέρουμε ένα παλιό παραμύθι για μία νεράιδα, αδελφή του Μεγαλέξαντρου, πού όταν έχει φουρτούνα ανάδύεται από τά κύματα και ρωτάει τους ναύτες: «Ζεί ό βασιλιάς 'Αλέξανδρος;». Κι όταν ακούσει τό «Ζεί και βασιλεύει», φέρνει άμέσως νηνεμία κι έξαφανίζεται εύχαριστημένη. Πρόκειται, βέβαια, για τή Θεσσαλονίκη, τήν αδελφή του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου, πού είχε τό όνομα νεράιδας: ό λαός, κατά τή γνώμη μου,

ξέχασε μέ τόν καιρό τό όνομα, αλλά τής μεταβίβασε τήν ιδιότητα τής νεράιδας. "Όσο για τόν «βασιλιά 'Αλέξανδρο», πού «βασιλεύει και τόν κόσμο κυριεύει», αυτός θά μπορούσε νά είναι κανείς άλλος εκτός από τόν Μεγαλέξαντρο, πού δόνησε τήν καρδιά όλων των λαών; "Όχι βέβαια. 'Επειδή όμως στά δημοτικά τραγούδια και στά λαϊκά παραμύθια συμβαίνουν πολλοί συνειρμοί και μπερδεύονται τά πιό άπίθανα πράγματα, άς δούμε μήπως εδώ, κάτω από τό «βασιλιάς 'Αλέξανδρος» λανθάνει κάποιος άλλος συνώνυμος βασιλιάς.

'Η Θεσσαλονίκη, ή αδελφή του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου, όχι μόνο δέν έπαιξε κανένα ρόλο στή ζωή του αδελφού της, αλλά, εξαιτίας τής 'Ολυμπιάδος, πρέπει και νά μήν τόν χώνευε. Τί λόγο λοιπόν θά είχε ή Θεσσαλονίκη νά καρδιοχτυπά για τό άν ζει κι άν βασιλεύει ό αδελφός της; "Αλλωστε, απ' ό,τι ξέρουμε απ' τήν παγκόσμια μυθολογία, οί γοργόνες και οί νεράιδες είναι μάνες πού ρωτούν για τό χαμένο παιδί τους —όχι αδελφές. Και πράγματι, ή Θεσσαλονίκη, ως μάνα, είχε ιδιαίτερο λόγο νά καρδιοχτυπά για τόν μικρό της γιό, τόν 'Αλέξανδρο, πού τόν λάτρευε υπερβολικά, πού έκανε ό,τι μπορούσε για νά τόν δει βασιλιά και πού για τήν αγάπη του έχασε τή ζωή της. Μέσα στις τόσες ραδιουργίες του παλατιού, ή λαχτάρα τής βασιλομήτορας, πριν κλείσει τά μάτια της, θά ήταν, βέβαια, νά ακούσει, για τελευταία φορά, άν ό γιός της, ό βασιλιάς 'Αλέξανδρος, ζει κι εξακολουθεί νά βασιλεύει. Αυτή ή δραματική ιστορία, ή τόσο συγκλονιστική, είναι, νομίζω, εκείνη πού συγκίνησε τόν λαό τής Μακεδονίας. Μόνο πού, μέ τόν καιρό, ό άσήμαντος γιός τής Θεσσαλονίκης ξεχάστηκε και στή λαϊκή παράδοση κυριάρχησε ό πιό σπουδαίος βασιλιάς, ό Μεγαλέξαντρος.

Γύρω στά 1000 π.Χ. είναι πιθανό ότι χτίστηκε στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου — όπου υπήρχαν πολλοί οικισμοί ήδη από τό 3000 π.Χ. — ή θρακική πόλη *Τίνδη* (πού σημαίνει Θέρμη). Χάρη στην πλεονεκτική της θέση, γρήγορα εξελίχθηκε σέ μεγάλο λιμάνι καί σέ κέντρο διονυσιακής λατρείας.

Πιθανώς τόν 7ο π.Χ. αιώνα, ή *Τίνδη* μετονομάστηκε (δηλ. μεταφράστηκε) σέ *Θέρμη*, γεγονός πού θά πρέπει νά οφείλεται στον έξελληνισμό της, καρπό τών σχέσεών της μέ όλόκληρο τόν έλληνικό κόσμο, ένώ, χάρη στή γειτνιάσή της μέ τίς έλληνικές πόλεις τής Χαλκιδικής οργανώθηκε κατά τά πρότυπα τών έλληνικών πόλεων.

Φαίνεται πώς ή *Θέρμη* υπήρξε αυτόνομη πόλη μέχρι τό τέλος του 6ου π.Χ. αιώνα. Η άκμή της, μάλιστα, σημειώνεται κατά τό δεύτερο μισό του αιώνα αυτού. Τότε ή πόλη κόβει δικά της νομίσματα καί τότε αναφέρεται για πρώτη φορά από τόν Ίωνα γεωγράφο *Έκταίο τόν Μιλήσιο* (545-475 π.Χ.).

Γύρω στό 500 π.Χ. φαίνεται ότι χτίστηκε ό τεράστιος ίωνικός ναός του *Θερμαίου Διονύσου*. Τά θεμέλια του ναού βρέθηκαν προπολεμικά στην πλατεία 'Αντιγονιδών, μαζί μέ αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (κιόνες, κιονόκρανα, ύδρορροές, καθώς καί ένα τμήμα αναγλύφου πού εικονίζει κεφάλι παιδιού καί πού εκτίθεται στό 'Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης). Η ύπαρξη του ναού αυτού αποτελεί σοβαρό έπιχείρημα για τήν ταύτιση τής *Θέρμης* μέ τήν κατοπινή της Θεσσαλονίκη (καί όχι μέ τό Καραμπουρνάκι ή τήν "Ανω Τούμπα ή τό Σέδες, όπως υποστήριξαν τόν περασμένο αιώνα καί εξακολου-

117. Η περίληψη αυτή φιλοδοξεί νά μπει ως λήμμα σέ μελλοντικές έγκυκλοπαίδειες καί νά χρησιμοποιηθεί από όσους γράφουν μελλοντικά τήν ιστορία τής Θεσσαλονίκης.

θουν καί σήμερα νά υποστηρίζουν αρκετοί λόγιοι καί αρχαιολόγοι).

Δέν ξέρουμε πότε ή *Θέρμη* κυριεύθηκε από τούς Μακεδόνες. Ίσως αυτό νά συνέβη περί τά τέλη του 6ου π.Χ. αί. επί '*Αμόντα του Α'*' (540-498 π.Χ.).

Κατά τήν περίοδο τών περσικών πολέμων, όπως έξιτορει λεπτομερώς ό *Ήρόδοτος* (484-410 π.Χ.), ή *Θέρμη* υπήρξε κέντρο συγκέντρωσης όλου του στρατού καί του στόλου του Ξέρξη (480 π.Χ.), γεγονός πού δείχνει τή στρατηγική σημασία της. Ο Ξέρξης έμεινε σ' αυτήν κάμποσο, πριν από τήν κάθοδό του εναντίον τής 'Αθήνας.

Κατά τήν περίοδο του πελοποννησιακού πολέμου, αναφέρεται από τόν *Θουκυδίδη* (470-394 π.Χ.) ότι ή *Θέρμη* κυριεύθηκε τό 431 π.Χ. από τούς 'Αθηναίους, αποδόθηκε όμως τό 429 π.Χ. στους Μακεδόνες ύστερα από τή σύναψη συμμαχίας μαζί τους. Αυτό δείχνει τή σημασία πού απέδιδαν οι δύο δυνάμεις στή *Θέρμη*.

Κατά τήν περίοδο τών έμφυλιων πολέμων πού ξέσπασαν πριν από τή βασιλεία του *Φιλίππου του Β'* (του πατέρα του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου), όπως μάς πληροφορεί ό 'Αθηναίος πολιτικός καί ρήτορας *Αισχίνης* (389-314 π.Χ.), τή *Θέρμη* τήν κατέλαβε μέ λαϊκή ύποστήριξη ό ανταπαιτητής του θρόνου Πausανίας, μαζί μέ άλλες πόλεις τής ανατολικής Μυγδονίας, καί τήν κράτησε έφτά χρόνια (360-353 π.Χ.)· τελικά αναγκάστηκε από τούς 'Αθηναίους νά τήν αποδώσει στον νόμιμο διεκδικητή του θρόνου, τόν Φίλιππο Β'.

Η *Θέρμη*, ως πόλη, αναφέρεται επίσης στό γεωγραφικό έργο του 360 ή 330 π.Χ., τό γνωστό μέ τό όνομα ψευδο-«Περίπλους».

Από τίς άρχές του 4ου π.Χ. αί. ή *Θέρμη* υπήρξε τό μεγαλύτερο λιμάνι τής Μακεδονίας καί τό έπίνειο τής πρωτεύουσας Πέλλας.

Τέλος, σύμφωνα με τὰ πολύτιμα στοιχεία πού μᾶς διέσωσε ὁ γεωγράφος *Στράβων* (63 π.Χ.-24 μ.Χ.), τό 315 π.Χ. ὁ Κάσσανδρος ἔχτισε μιά νέα καί μεγαλύτερη πόλη, πού τήν ὀνόμασε *Θεσσαλονίκη*, πρὸς τιμὴν τῆς συζύγου του *Θεσσαλονίκης*, ἑτεροθαλοῦς ἀδελφῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Γιὰ τή νέα πόλη, οἱ πιό πολλοί συγγραφεῖς (ἀρχαῖοι Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Βυζαντινοὶ καί νεώτεροι) πιστεύουν ὅτι χτίστηκε ἐπάνω στή Θέρμη. Ὁ Κάσσανδρος γκρέμισε τούς μικροὺς νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς πού βρισκόνταν ἐπάνω στίς γύρω τοῦμπεσ καί ἀνάγκασε τούς κατοίκους τους νά ἐγκατασταθοῦν στή Θεσσαλονίκη. Παράλληλα πρόσφερε κίνητρα καί διευκολύνσεις γιὰ τήν προσέλκυση κατοίκων ἀπό τίς κοντινές πόλεις. Ἐπίσης φαίνεται ὅτι ἐπέτρεψε τήν ἐγκατάσταση καί ἄλλων Ἑλλήνων ἀπό τήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, καθὼς καί ξένων (Ἰουδαίων καί Αἰγυπτίων). Ἀκόμη, ὁ Κάσσανδρος ὀχύρωσε τήν πόλη ἐπεκτείνοντάς την ὡς τήν Ἀκρόπολη. Ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς Θεσσαλονίκης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- E. M. Cousinéry*, Voyage dans la Macédoine. Tome 1er, Paris, [1831]. Βλ. τώρα στὸν τόμο «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλισσάν». Θεσ., 1985, σ. 4-6.
- Theophilus Lucas Frid. Tafel*, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica. Berolini, 1839. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλισσάν», σ. 37-48.
- Ὁθωνος Ἀβελ, Ἡ μέχρι Φιλίππου ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Μετ. *Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα*. Λειψία, 1860. [Γιὰ τή Θέρμη στίς σ. 180, 202, 256, 267].
- Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα*, Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος δεύτερον, Ἀθ., 1874. (Γιὰ τή Θέρμη σ. 261-262, γιὰ τή Θεσσαλονίκη κυρίως σ. 267-273). Πολλές μνείες καί σὸ Μέρος πρῶτον, Ἀθ., 1870.
- Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα*, Κριτικὴ μελέτη περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τῆς Θέρμης. Περ. «Ἀθήναιον», Ἀθ., τόμ. Η', 1879, σ. 258-268. Βλ. καί «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλισσάν», σ. 62-79.
- Μιχαήλ Χ' Ἰωάννου*, Θερμαῖς, ἤτοι περὶ Θεσσαλονίκης. Ἀθ., 1879, σ. 11-14.
- Μιχαήλ Χατζῆ Ἰωάννου*, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης. Θεσ., 1880.
- Γ. Κ. Μωραϊτοπούλου*, Ἡ Θεσσαλονίκη. Ἀθ., 1882, σ. 48.
- Νικολάου Ι. Κεχαγιᾶ*, Σχέσις τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τήν Θέρμην. «Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς», Κωνσταντινούπολις, 1884, σ. 294-300.
- Μ. Γ. Δήμιτσα*, Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Θέρμης. Περ. «Ἀριστοτέλης», Θεσ., ἀρ. 8, 15.4.1889, σ. 113-117 καὶ ἀρ. 9, 1.5.1889, σ. 129-133.
- Π. Ν. Παπαγεωργίου*, ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ 1892, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν *Ι. Κ. Βασδραβέλλη*, Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Πέτρο Παπαγεωργίου. «Μακεδονικά», Θεσ., τόμ. Ζ', 1967, σ. 148-157, κυρίως σ. 155.
- P. Risal* [= *Jos. Nehama*], La ville convoitée Salonique. Paris, 1914, σ. 1-12.
- L. Rey*, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine. «Bulletin de Correspondance Hellénique», 1917-1919, σ. 91-109. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλισσάν», σ. 105-125. [Ἀφορᾶ τίς τοῦμπεσ γύρω ἀπὸ τή Θεσσαλονίκη].
- W. Cooksey - A. Woodward - S. Casson*, Macedonia - Mounds and other ancient sites in the region of Salonika. «British School Annual»,

- 1918-1919, σ. 51-63. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν», σ. 126-137. [Ἄφορᾶ τίς τοῦμπες γύρω ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης]. Service Archéologique de l'Armée d'Orient, La nécropole de Mikra-Karaburun près de Salonique. «Albania», 2, 1927, σ. 48-57· 3, 1928, σ. 60-66· 4, 1932, σ. 67-76. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν», σ. 138-162.
- Γ. Χ. Γαβριηλίδου, Ἡ Θεσσαλονίκη διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Στὸν τόμο «Μέγας Ὀδηγὸς Θεσσαλονίκης καὶ περιχώρων», Θεσ., 1932-1933, σ. 25.
- Κ. Α. Ρωμαίου, Ποῦ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη. «Μακεδονικά», τόμ. Α', 1940, σ. 1-7.
- Ι. Βογιατζίδου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης. «Μακεδονικά», ὁ.π., σ. 388-416.
- Κ. Ρωμαίου, Ἀνασκαφὴ στὸ Καραμπουρνάκι τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸν τόμο «Ἐπιτύμβιον Χρήστου Τσοῦντα», Ἀθ., 1941, σ. 358-387. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν», σ. 170-200.
- Π. Γρίσπου, Τοπογραφία τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου στὴν ἀρχαιότητα. Περ. «Μορφές», Θεσ., ἀρ. 3, Δεκ. 1946, σ. 107-109.
- Χαρ. Ι. Μακρόνα, Ὁ Θερμαϊκὸς καὶ ἡ ἀρχαιολογία. Ὁ.π., ἀρ. 5, Φεβρ. 1947, σ. 185-188.
- Δ. Κανατσούλη, Ἡ τοπογραφία τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. Ὁ.π., ἀρ. 7, Ἀπρ. 1947, σ. 274-277.
- Παν. Γρόσπου, Τὸ πρόβλημα τῆς παλαιογεωγραφίας τοῦ Θερμαϊκοῦ. Ὁ.π., ἀρ. 11, Αὐγ. 1947, σ. 413-415, καὶ ἀρ. 12, Σεπτ. 1947, σ. 464-465.
- Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσ., 1947, σ. 1-7· A History of Thessaloniki, Θεσ., 1963, σ. 3-9· Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, 315 π.Χ.-1983, Θεσ., 1983, κυρίως σ. 20-21.
- Ch. Edson, Notes on the Thracian Phoros. «Classical Philology», XLII, 2, 1947, σ. 88-105. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν», κυρίως σ. 880-884.
- Γ. Μπακαλάκη, Θερμαϊκός. «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς», Ἀθ., τόμ. Α', 1953-1954, σ. 221-229. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν», σ. 201-209.
- Γ. Μπακαλάκη, Κισσός. «Μακεδονικά», τόμ. Γ', 1953-1955, σ. 353-362.
- Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τόμ. 1ος, Βέροια, 1960, σ. 120-121 κ.ἑξ.
- Ἀλεξάνδρου Ν. Λέτσα, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης. Τόμος πρῶτος,

- Θεσ., 1961, σ. 1-30 κ.ἑξ. Τοῦ Ἰδίου, Δύο διαλέξεις. Α'. Τὰ ἐλαττῆριά ἄτινα ὤθησαν τὸν Κάσσανδρον νὰ ἰδρῶσιν τὴν Θεσσαλονίκη, κτλ., Θεσ., 1964, σ. 3-21 (ἡ ἔκδοσις τοῦ 1964 εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ 1961).
- Χαρ. Ι. Μακρόνα, Οἱ «τοῦμπες» τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ σημασία τους. «Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον», Θεσ., 1963, σ. 59-63.
- Γ. Βακαλάκης, Therme-Thessaloniki. «Antike Kunst», Beiheft, ἀρ. 1, 1963, σ. 30-35. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν», σ. 210-215.
- Δ. Κανατσούλη, Ἐνα στοιχεῖα εἰς τὴν Μακεδονία κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. «Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον», 1964, σ. 91-96.
- Φ. Πέτσα, Χρονικά ἀρχαιολογικά. «Μακεδονικά», τόμ. Ζ', 1966-1967, σ. 276 κ.ἑξ., κυρίως σ. 285-293.
- Δημητρίου Κανατσούλη, Οἱ ἐβραϊκὲς κοινότητες στὴν ἀρχαία Μακεδονία. «Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον», 1968, σ. 167-170.
- Φ. Μ. Πέτσα, Αἰγαί-Πέλλα-Θεσσαλονίκη. Στὸν τόμο «Ἀρχαία Μακεδονία» (Διεθνὲς Συμπόσιον 1968), Θεσ., 1970, κυρίως σ. 224-225.
- Ἐγκυκλοπαιδεῖα «Δομή», Ἀθ., 1970, λῆμμα «Θεσσαλονίκη», σ. 1-2 τοῦ ἀνατύπου.
- Μανόλη Ἀνδρόνικου, Τὰ ἑλληνικὰ μουσεῖα, Ἀθ., 1974, σ. 270, καὶ τοῦ Ἰδίου, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης: Ὁδηγός, Ἀθ., 1982, κυρίως σ. 12-13.
- Φωτίου Μ. Πέτσα, Χρονικά ἀρχαιολογικά 1968-1970. «Μακεδονικά», τόμ. 14, 1974, σ. 212 κ.ἑξ., κυρίως σ. 296 κ.ἑξ., καὶ τόμ. 15, 1975, κυρίως σ. 171-172.
- Μ. Vickers, Where was Prokopius' Therme? «Classical Review», τόμ. XXIV, 1974, σ. 10-11.
- Γεωργίου Γούναρη, Τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσ., ἔκδ. α', 1976, ἔκδ. β', 1982, σ. 10.
- Δημητρίου Κανατσούλη, Ἡ Μακεδονία ἀπὸ ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τῆς ἀνόδοις τοῦ Φιλίππου Β'. Τόμ. 2ος, Θεσ., 1976, σ. 39-40 (Θέρμη) καὶ 63-64.
- Νίκου Κ. Μουτσόπουλου, Θεσσαλονίκη, 1900-1917, Θεσ., 1980, σ. 7-8 καὶ 225-226 (κυρίως σημ. 14).
- Μ. Vickers, Therme and Thessaloniki. «Studies in honor of Ch. Edson», Thess., 1981, σ. 327-333. Βλ. «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν», σ. 232-238.
- Περ. «Ἀρχαιολογία», Ἀθ., ἀρ. 7, Μάιος 1982: ἀφιέρωμα εἰς τὴν Θεσσαλονίκη. Βλ. Δημητρίου Γραμμένου, Προϊστορικοὶ οἰκισμοὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκη, σ. 8-11 καὶ Εὐτέρης Μαρκεῖ, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴν ἀρχαιότητα, σ. 11-12.

- Ἀπόστολον Παπαγιαννόπουλου, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσ., [1982], κυρίως σ. 27-31.
- Γ. Μπακαλάκη, Ἐπεὶ Διονύσου καὶ φαλλικά δρώμενα στὴ Θεσσαλονίκη. Στὸν τόμο «Ἀρχαία Μακεδονία», III, ἔκδ. IMXA, Θεσ., 1983, σ. 31-43. [Ἀνακοίνωση τοῦ 1977].
- Βίνας Χαριλαμπίδου, Ἀνασκαφές τοῦ καθηγητῆ Γ. Χουρμουζιάδη στὴν Τούμπα, Ἐφ. «Θεσσαλονίκη», Θεσ., 6.9.1984 καὶ 24.9.1985.
- «Θεσσαλονίκη, 2300 χρόνια», ἔκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσ., 1985.
- B. [Γ. Χουρμουζιάδη], Οἱ πρόμοιοι χρόνοι, σ. 15-25 καὶ Χρ. Βελιγιάνη, Τὰ ἐλληνιστικά χρόνια, σ. 27-30.
- «Θεσσαλονίκη Φύλιππου Βασιλίσσαν», μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία Θεσσαλονίκη, Θεσ., ἔκδ. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, 1985. Στὸν θεωμάσιο αὐτοῦ τόμο τῶν χιλίων σελίδων ἀναδημοσιεύονται πολλές μελέτες ἀρχαιολόγων (κυρίως), ποὺ εἶχαν δημοσιευθεῖ παλαιότερα. Ἐδῶ ἐνδιαφέρουν ὅσες ἀναφέρονται στὴν «τοπογραφία, προϊστορία καὶ ἱστορία» τῆς Θεσσαλονίκης (Δήμιτσας, Χατζηγιάννου, Ρομαίος, Μπακαλάκης, Βακαλόπουλος καὶ πολλοὶ ξένοι) καὶ ὅσες ἀναφέρονται στὴς «αἰατρεῖες» τῆς Θεσσαλονίκης (Μπακαλάκη, καὶ πολλοὶ Ἕλληνες καὶ ξένοι).
- Γ. Μπακαλάκη, Ἡ Βασίλισσα Θεσσαλονίκη. «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 61, 1986, σ. 53-62.
- «Θεσσαλονίκη: ἀπὸ τὰ προϊστορικά μέχρι τὰ χριστιανικά χρόνια». Ὁδηγός ἐκδοσης, Ἄθ., 1986. Στὸν πολύτιμο αὐτὸ τόμο δημοσιεύονται μελέτες γιὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ κλασσικούς χρόνους τῶν Γ. Βοκοτοπούλου καὶ Αἰκ. Δεσποῖνη καὶ γιὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους τῆς Μ. Αἰλιανῆ-Ταμιπίδου καὶ ἄλλων. Ἐπίσης δημοσιεύονται εἰκόνες τῶν περισσοτέρων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴ μελέτη μας.
- Μ. Τιβέριου, Ὀστρακα ἀπὸ τὸ Καραμουργάκι. Στὸν τόμο «Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη», I, 1987, σ. 247-260.
- Μαρίας Ταμιπίδου-Αἰλιανῆ, Θεσσαλονίκη. Στὸν τόμο «Ἀρχαία Μακεδονία [εκτάλογο τῆς ἡμένητης ἐπιθεσης στὴν Λύστρατα]», Ἄθ., 1988, σ. 43-45. (Περίληψη βλ. στὸ ἄρθρο τῆς Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου, Φῶς στὴν ἀρχαία Μακεδονία, Ἐφ. «Ἡ Κόσμημερινή», Ἄθ., 26.2.1989).
- Βασίλη Παύλου, Τὰ νομίσματα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸ 148 π.Χ., Ὁπ., σ. 53-60, κυρίως σ. 55.
- Βίνας Χαριλαμπίδου, Ἀπικαλύφθηκε τμήμα τοῦ κασσανδρονίου τείχους, Ἐφ. «Θεσσαλονίκη», Θεσ., 10.3.1989.

- [Βίνας Χαριλαμπίδου], Τὸ ὑποθαλάσσιο τείχος, Ἐφ. «Θεσσαλονίκη», Θεσ., 17.3.1989.
- Γ. Μπακαλάκη, Φεραία Νικησίπολις. Στὸν τόμο «Ἑπεὶ Ἄθ., 1990, σ. 89-91.
- Μ. Α. Τιβέριου, Ἀπὸ τὰ ἀπομεινάρια ἐνὸς προελληνιστικοῦ ἱεροῦ ἀπερὶ τὸν Θερματῶν κόλπον. Στὸν τόμο «Μνήμη Δ. Λαζαρίδη», Θεσ., 1990, σ. 71-81.
- «Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη», Τόμ. 2, 1988, Θεσ., 1991. Βλ. Κώστα Σουτέρου, Ἐρευνες στὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης, σ. 243-255 καὶ Σοφίας Μοσχονηραίου, Θέρμη. Σύνδος ἐπιτομῆς καὶ παρατηρήσεις πρὸς δύο νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης, σ. 283-295.